

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ ІНСТИТУТ СУЧАСНОЇ ПСИХОЛОГІЇ ТА ПСИХОТЕРАПІЇ**

Кафедра клінічної психології

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА МАГІСТРА

на тему:

**Вплив стилів сімейного виховання на агресивну поведінку
вимушено переміщених підлітків під час воєнного стану**

Виконала:

студентка 2-го курсу групи ПМ - 211
спеціальності 053 Психологія
освітньо-професійна програма Клінічна
психологія

Ватченко Тетяна Юріївна

(прізвище, ім'я, по батькові)

Науковий керівник:

Д.МЕД. Н.

(наукова ступінь, вчене звання)

Полшкова Світлана Геннадіївна

(прізвище, ім'я, по батькові)

Робота рекомендована до захисту
рішенням кафедри клінічної психології

Протокол № _____ від «_____» червня 2023р.

Зав. кафедри _____ д.психол.н.,с.н.с. Лисенко Ірина Павлівна
підпис (наукова ступінь, вчене звання, прізвище, ім'я, по батькові)

Київ – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. Теоретико-методологічні засади вивчення питання впливу стилів сімейного виховання на агресивну поведінку дітей підліткового віку	9
1.1. Вивчення стилів сімейного виховання у науковій літературі	9
1.2. Феномен агресивної поведінки підлітків у науковій літературі	16
1.3. Особливості впливу стилів сімейного виховання на агресивну поведінку дітей підліткового віку	19
Висновки до розділу 1	20
РОЗДІЛ II. Методичні засади емпіричного дослідження щодо впливу стилів сімейного виховання на агресивну поведінку підлітків	22
2.1. Підходи до дослідження стилів сімейного виховання та дослідження агресивної поведінки дітей підліткового віку	22
2.2. Організація та проведення емпіричного дослідження агресивності підлітків від особливостей стилю сімейного виховання	27
2.3. Методичні засади емпіричного дослідження впливу сімейного виховання на агресію підлітків	30
Висновки до розділу 2	38
РОЗДІЛ III. Аналіз та інтерпретація результатів емпіричного дослідження впливу сімейного виховання на агресивну поведінку підлітків, що були переміщені під час воєного стану	40
3.1. Аналіз агресивності підлітків в залежності від стилю сімейного виховання, а також від того, чи переміщений підліток за межі України	40
3.2. Інтерпретація результатів дослідження агресивності підлітків в залежності від стилю батьківського виховання та виїзду з України	85
3.3. Рекомендації щодо зменшення агресії підлітків	93
Висновки до розділу 3	102
ВИСНОВКИ	106
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	111
ДОДАТКИ	

ВСТУП

Актуальність. Вплив стилів сімейного виховання на агресивну поведінку дітей – є актуальною в науковому просторі проблемою. Особливо це набуває значущості в цей надскладний воєнний час, коли ми очікуємо від дітей розуміння та допомоги. Діти, у свою чергу, чекають підтримки та розуміння від дорослих.

Одним з основних інститутів виховання у суспільстві була і залишається сім'я. Сім'я займає у житті кожної людини особливе місце, адже весь досвід, який вона отримує в сім'ї, зберігається протягом усього життя. Діти, виростаючи, часто привносять у свою нову сім'ю поведінку та систему цінностей своїх батьків. Педагог і психолог К. Д. Ушинський писав, що «характер формується характером» [1]. І дійсно, один з чинників формування характеру – характери і стилі виховання батьків. У сучасній психології показано, що людина не народжується егоїстичною чи альтруїстичною, скромною чи хвастливою. Лише у процесі розвитку людини як особистості виникають як «корисні», так і «шкідливі» якості [2]. «Проблемні», «важкі», «неслухняні» і «неможливі» діти, як і діти «з комплексами», «забиті» чи «нещасні» — завжди результат неправильно сформованих стосунків в сім'ї [3, 42]. Часто джерело конфліктної ситуації навколо дитини лежить у площині сімейного виховання. Якщо в родині підлітка порушені сімені відносини, то часто спостерігаються у такої дитини проблеми з пізнавальною та духовною сферами [29].

Саме у сім'ї відбувається первинна соціалізація особистості, освоюються перші ролі у соціумі, встановлюються основні цінності життя, норми поведінки, формується ставлення дитини до себе та оточуючих людей. Сім'я для кожного з нас може бути як джерелом розвитку та емоційно-психологічної підтримки особистості, так і джерелом психологічної травми з розладами: психосоматичними захворюваннями, невротами, відхиленнями у поведінці. Важливість сім'ї полягає у тому, що дитина перебуває в ній на протязі великої

частини свого життя, і за тривалістю свого впливу на особистість жоден з інститутів виховання не може порівнюватися з сім'єю [4].

Відносини між батьками і дітьми відрізняються від усіх інших видів міжособистісних відносин. Як вважає велика кількість дослідників, по-перше, дитячо-батьківські відносини мають дуже сильну емоційну значимість і для дитини, і для батьків. По-друге, у відносинах між батьками і дітьми є амбівалентність: як вважає О.В.Співаковська, батьки повинні уберегти дитину від небезпеки, а з іншого боку, дати дитині досвід самостійності у взаємодії з зовнішнім світом. З одного боку, батьки повинні подбати про дитину, а з іншого – навчити її дбати про себе самостійно. По-третє, батьківське ставлення до дитини повинно змінюватися залежно від віку дитини [5]. При цьому, не залежно від віку дитини, дуже важливо як саме батьки ставляться до дитини. Діти, до яких ставляться з повагою та підтримкою, більш емоційно стійкі, ніж ті, яких постійно захищають [6]. Важливо ставитися до дитини як до особистості, шанобливо і дбайливо, надавати їй самостійність, виховувати спостерігаючи. Якщо намагатися не вирішувати і не діяти за дитину там, де вона може спробувати свої сили, то в дитини буде рости більш впевненою у собі та своїх здібностях, а також не буде занадто боятися помилок [7]. І, як відомо, ми виховуємо своїм прикладом, а не словами. Діти, спостерігаючи за життям батьків, а потім і інших важливих у житті людей, вчаться ставити перед собою задачі та боротися з труднощами. Тому що реальною проблемою є не труднощі самі по собі, а вміння та способи подолання цих труднощів конкретною людиною [22, 34].

Треба зазначити, що проблемами взаємин батьків та дітей займалися багато авторів: Джон Боулбі, Бивер Сью, В. Сатир, Я. Корчак. А також: В.Л. Леві, Т.М. Титаренко, І.С. Кон, Г. Я. Варга, В.В. Столін, А.С. Співаковська, Л. В. Петрановська. Велику цінність представляють роботи класиків: Л.С. Виготського, Д.Б. Ельконіна, А.С. Співаковської, Л.І. Божович, А.В. Добрович, А.А. Бодалева, які відобразили загальні закономірності

психологічного розвитку дитини, природу дитинства та його періодизацію [8, 26].

Велике значення у становленні особистості дитині має стиль сімейного виховання. Стиль сімейного виховання – це спосіб відношення батьків до дитини, вживання ними певних прийомів і методів впливу на дитину, що виражаються у характерному стилі висловлювання та іншої взаємодії з дитиною [3]. Одна справа – м'яко нагадати дитині про домашні обов'язки, іноді попросити, іноді з вдячністю відмітити випадки допомоги і зовсім інша, якщо дитину постійно сварити і отруювати обстановку навколо домашніх справ критичними зауваженнями [8].

Об'єкт: агресивна поведінка підлітків

Предмет: вплив стилів сімейного виховання на агресивну поведінку вимушено переміщених дітей підліткового віку під час воєнного стану

Мета: дослідити взаємозв'язок агресивної поведінки підлітків зі стилями сімейного виховання під час воєнного стану та з виїздом підлітків за територію України

Завдання:

1. Проаналізувати наукову літературу щодо агресивної поведінки підлітків та існуючих типів сімейного виховання.
2. Організувати та провести емпіричне дослідження агресивної поведінки підлітків у зв'язку з різними стилями виховання, що застосовуються в їх сім'ях, а також з їхнім виїздом з України.
3. Проаналізувати та інтерпритувати отримані результати.
4. Розробити рекомендації щодо зменшення агресивності дітей підліткового віку.

Методи та організація дослідження.

Теоретичні: аналіз та систематизація наявних у психологічній науці знань щодо стилів сімейного виховання та причин агресивної поведінки підлітків.

Емпіричні: авторська анкета, а також досліджувалася агресивна поведінка підлітків (за допомогою підліткового опитувальника ворожості Басса-Даркі, адаптація Цукерман, яка дає змогу визначити агресивність та ворожість підлітків) і сімейні взаємовідносини та стилі виховання (за допомогою опитувальника «Аналіз сімейних взаємовідносин» Е. Г. Ейдеміллер, який дає змогу з'ясувати яким чином виховується дитина в сім'ї; опитувальника «Підлітки про батьків» (ПОР), адаптований Вассерманом Л.І., Горьковой І. А., Ромициной Е.Е., який допомагає зрозуміти як підліток бачить своє виховання з боку батьків, наскільки вони доброзичливі, директивні та послідовні).

Статистичні: аналіз даних, отриманих з опитувальників, проводився у програмі Jamovi. Для обробки результатів дослідження застосовано методи математичної статистики: коефіцієнти кореляції Пірсона (при нормальному розподілі даних) та Спірмена (при ненормальному розподілі даних) [48], які були використані для визначення рівня кореляції між рівнем агресії підлітків та стилем виховання у сім'ї.

Характеристика вибірки: було опитано 186 респондентів: 62 підліта у віці 13-15 років (33 дівчини та 29 хлопців), 62 матері цих підлітків та 62 батька. 30 підлітків знаходяться на момент опитування за кордоном, 20 не виїздили, 10 виїздили з країни і на момент опитування повернулися додому, 2 переміщені у межах України. Опитування було проведено у грудні 2022 – весною 2023 року, під час воєнного стану в Україні. Дані збиралися за допомогою Гугл-форм через мережу Інтернет.

Надійність і вірогідність: надійність і вірогідність результатів дослідження забезпечується за рахунок репрезентативності вибірки, застосуванням методів відповідних меті та завданням дослідження.

Теоретична значущість роботи: дослідження впливу стилів сімейного виховання на агресивну поведінку підлітків у даних культурно-історичних умовах (під час воєного стану в Україні).

Проблематика дитячо-батьківських відносин відображається у дослідженнях таких психологів, як А.І. Захаров, Р.В. Овчарова, Е.Г. Ейдемільлер, В.В. Юстицькис, Г.Я. Варга, А.С., Ю.Б. Гіппенрейтер, Співаковська, Д. Баумрінд, А. Фромм, Г. Хоментаскас, А. Адлер, Е.С.Шефера, Р.К.Белла та ін.

Батьківські очікування, установки, особливості батьківських позицій вивчалися у роботах Г.Я. Варга, В.І. Гарбузова, Г. Хоментаскаса, А.С. Співаковської, О.Є. Смирнової та інших. У психолого-педагогічному напрямку такими авторами, як Д. Виннікотт Т. Гордон, Ю.Б. Гіппенрейтер, І.М. Марковська, А.С. Співаковська розробляються методи психологічної корекції та психологічної підготовки батьків. Багато, хто з дослідників розробляв критерії для структурування типів і стилів виховання - Д.Баумрінд, А.Е.Лічко, Е.Г.Ейдемільлер, В.Юстицькис, Г.Т.Хоментаскас, Г.Я.Варга та ін.

Найчастіше при аналізі впливу, що чиниться сім'єю на дитину, педагоги та психологи вказують на такі фактори, як стиль сімейного виховання (Е.Г. Ейдемільлер, А.І.Захаров, В.І. Гарбузов та ін.), тип ставлення батьків до дитини (Г.Я.Варга, В.В.Столін), батьківська позиція (А.С. Співаковська), особливості внутрішньосімейних відносин (В. Сатир, Т.М. Мішина, Л.А. Петровська та ін.). Можна зустріти також опис і несприятливих, патологічно загострених характерологічних характеристик особистості батьків, які призводять до того чи іншого порушення у вихованні (Захаров А.І., Варга Г.Я., Адлер А.)

Вивчення факторів, що впливають на ефективність батьківства, є одним із шляхів сприяння його формуванню. За підсумками системного підходу Овчарова Р.В. та Єрміхіна М.О. розробили класифікацію факторів, що впливають на формування батьківства, які включають групи зовнішніх (суспільні впливи; впливи батьківської та власної родини) та внутрішніх (рівень конкретної особистості) факторів. Вивчення внутрішніх факторів

включає дослідження та опис індивідуально-типологічних особливостей (Е.Н. Спірнова, А.Г.Лідерс), тип акцентуації (Т.О. Смолева), впливу негативних особистісних особливостей батьків (А.І.Захаров, А.С. Співаковська), відхилень особистості батьків (Ейдемільер Е.Г.).

Практична значущість. Визначення факторів виховання, які мають вплив на агресію та розробка рекомендацій щодо її зменшення.

РОЗДІЛ І

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ПИТАННЯ ВПЛИВУ СТИЛІВ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ НА АГРЕСИВНУ ПОВЕДІНКУ ДІТЕЙ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ

1.1. Вивчення стилів сімейного виховання у науковій літературі

Сучасна сім'я в світі, що змінюється, може бути як позитивним, так і негативним фактором розвитку дитини.

Безумовно, однією з найважливіших функцій сім'ї є створення сприятливого морально-психологічного клімату, який допомагає розвитку особистості дитини, розвиває в неї необхідні якості, формує правильні уявлення (про добро і зло, про справедливість і порядність, про поважне ставлення не лише до матеріальних, а й духовних цінностей). Підвищена моральна відповідальність. Завдяки інституту сім'ї утворюється унікальна система міжособистісних взаємодій, яка покликана не лише захищати людину від маніпулятивних впливів суспільства, а й вчить її пристосовуватися до життя у цьому суспільстві, при цьому забезпечуючи її засобами для розвитку і функціонування [9]. Важливість даного інституту і обумовлюється, головним чином, тим, що саме в сім'ї закладаються основи особистісних якостей дитини, її здібностей, прагнень, уміння висловлювати свою точку зору, адекватно оцінювати свої здібності, знаходити спільну мову з однолітками та дорослими, не боятися приймати рішення.

Тільки завдяки грамотній батьківській позиції можливе формування основ здорової особистості: базового почуття довіри світові, автономності, ініціативності, які дозволили б дорослій дитині успішно інтегруватися в сучасну соціальну дійсність [25]. Ще Ф.Дольто основну складність у проходженні дітьми етапів становлення особистості бачила не в дітях, а в батьках [10,11, 12].

Нині є різні класифікації стилів сімейного виховання.

Так, Борис Миколайович Алмазов виділяє чотири типи неблагополучних сімей, які сприяють появі важких дітей:

1) Сім'ї з нестачею виховних ресурсів. До них належать зруйновані чи неповні сім'ї; сім'ї з недостатньо високим загальним рівнем розвитку батьків, які не можуть надати допомогу дітям у навчанні; сім'ї із низьким матеріальним рівнем. Ці сім'ї не завжди формують важких дітей. Відомо багато випадків, коли у таких сім'ях виростили морально здорові діти. Але все ж таки ці сім'ї створюють несприятливий фон для виховання дитини.

2) Конфліктні сім'ї, Де батьки не прагнуть виправити недоліки свого характеру або де один з батьків ставиться з нетерпінням до іншого. У цих сім'ях діти часто тримаються опозиційно, часом конфліктно-демонстративно. Старші протестують проти існуючого конфлікту, встають на бік одного з батьків.

3) Морально неблагополучні сім'ї. Серед членів такої сім'ї відзначаються відмінності у світогляді та принципах організації сім'ї, прагнення досягти своїх цілей незважаючи на інтереси інших, використовується чужа праця через насилля і авторитарність, прагнення підкорити своїй волі іншого.

4) Педагогічно некомпетентні сім'ї. В них надумані чи застарілі уявлення про дитину замінюють реальну картину її розвитку. Наприклад, в таких сім'ях батьки можуть бути впевнені, що їх дитина може бути повністю самостійною з досить невеликого віку. А це може призвести до недбалості по відношенню до дитини, що може в дитини викликами емоційну напругу та дискомфорт, бажання дитини уникнути нового і незнайомого, а також недовіру до інших людей. Чи навпаки, на дитину може покладатися надмірна відповідальність. Наприклад, очікування дорослх, що в три роки дитина повинна розуміти стан і піклуватися про втомленого батька після роботи. Ще одним прикладом викривленого сприйняття дитини може бути поширене у багатьох батьків намагання зберегти у дитині певні зразки поведінки з попередніх етапів розвитку, такі як слухняність та не дуже активну позицію у суспільстві.

Можна виділити класифікацію Г.П. Бочкарьової, яка включає наступні типи сімей:

- 1) Сім'ю з несприятливою емоційною атмосферою, де батьки не лише байдужі, а й грубо ставляться до дітей, не поважають їх і пригнічують їхню волю.
- 2) Сім'ю, де відсутні емоційні зв'язки між її членами, а потребами дитини нехтують. Хоча ззовні може здаватися, що відносини в сім'ї добрі, до в дитини задоволені фізичні потреби. При такому вихованні дитина шукає емоційно значущі емоції поза родиною.
- 3) Сім'ю з нездоровою моральною атмосферою, де дитина навчається неправильним соціальним інтересам і залучається до аморального способу життя. Наприклад, вона може бути вихована з переконанням, що крадіжка є прийнятною.

Н. Штірман виділяє такі три типи батьківських відносин до дітей, які можуть призвести до психосоматичних розладів:

1) "Зв'язування": Цей тип характеризується жорстким і стереотипним спілкуванням. Батьки встановлюють суворі обмеження та контроль над дітьми, при цьому їх емоційний розвиток дещо затримується.

2) "Відчуження": В цьому випадку дитина відмовляється від своєї особистості через недостатній емоційний контакт з батьками. Це може приводити до розвитку аутизму та надмірної автономності.

3) "Делегування": У цьому типі батьки ігнорують справжні досягнення дитини. Батьки проєктують свої нездійснені надії на дітей та маніпулюють ними, розглядаючи їх як продовження свого власного "я" і, часто не усвідомлюючи, як спосіб реалізації своїх мрій.

На дитину також дуже впливають відносини між батьками. Поки дитина маленька, вона повністю залежить від тих, хто її виховує [44]. Атмосфера в родині дуже важлива. Т.М. Мішина, виділяє такі три основні типи дисгармонійних подружніх відносин:

1) Суперництво. У цьому типі відносин структура спілкування носить суперечливий, ворожо-дружній стиль. Обидва партнери характеризуються незрілістю, неготовністю до сімейних ролей і не беруть на себе відповідальність родину в цілому.

2) Псевдоспівробітництво. У цьому типі відносин ззовні подружжя може виглядати рівними та згодженими, з помітними проявами турботи один про одного. Іноді турбота навіть занадто проявлена. Однак, конфлікти в сім'ї виникають через особисті проблеми і невдачі подружжя поза сімейним контекстом, такі як проблеми на роботі або соціальному спілкуванні.

3) Ізоляція. В цьому типі відносин подружжя залишається емоційно відокремленим в спільній діяльності, проявляючи мало зацікавленості один про одного як чоловік і дружина. Конфліктні ситуації виникають, коли порушуються межі ізоляції.

Андрій Євгенович Лічко, відомий психіатр, розробив найбільш докладну схему аналізу сім'ї. Описуючи сім'ю, він виокремив такі параметри:

1) Структурний склад:

- Повна сім'я, яка складається з матері та батька.
- Неповна сім'я, де присутня лише мати або батько.
- Деформована чи спотворена сім'я, де батька замінює вітчим або матір замінює мачуха.

2) Функціональні особливості:

- Гармонійна сім'я, де взаємодія між членами родини відбувається досить гармонійно.
- Дисгармонійна сім'я, де існують проблеми та незгоди між членами родини.

Залежно від причин дисгармонії, А.Є. Лічко виділяє такі типи сімей:

- 1) Негармонійна родина, коли один з батьків перекладає свої обов'язки на іншого.

- 2) Деструктурована сім'я, де відсутнє порозуміння між членами сім'ї. Відчувається зайва автономія, відсутня емоційна прихильність та солідарність у вирішенні життєвих проблем.
- 3) Сім'я, що розпадається, характеризується конфліктами і високим ризиком розлучення.
- 4) Родина, де батькі розлучені.
- 5) Ригідна псевдосоціальна сім'я, де один член сім'ї домінує з надмірною залежністю інших. Відбувається жорстка регламентація сімейного життя, відсутня двостороння емоційна теплота, що призводить до того, що члени сім'ї духовно «відокремнюються» і не пускають до свого духовного світу вторгнення надмірно проявленого лідера
- 6) Псевдо солідарна родина [18].

Слід відзначити, що Е.А. Лічко та Е.Г. Ейдемільер спільно розробили класифікацію стилів виховання підлітків. Вони використовували основні характеристики типів виховання, такі як ступінь гіперпротекції, задоволеність потреб, вимоги до дитини, санкції, накладені на неї, і виховна невпевненість батьків, для надання формального опису стилів:

1. Гіпопротекція: В такій родині дитині не достає опіки та замалий контроль з боку батьків. Дитина залишається без достатнього нагляду. Батьки дають замало уваги підлітку, не цікавляться світоглядом і життям дитини, і часто спостерігається фізична занедбаність чада. У випадку прихованої гіпопротекції контроль і турбота з боку батьків є, але вони мають формальний характер, батьки не проявляють інтересу до справжніх думок і бажань дитини. Така дитина не включена у сімейне жиння, її потреби у любові та прихильності не задоволені. Це може призводити до асоціальної поведінки. Результати досліджень, які наводить Сью Герхард, підтверджують, що відносини безпечної та міцної прихильності настільки важливі, що її порушення у ранньому дитинстві не просто викликає проблеми поведінки у вже дорослих людей – вони запускають певні біохімічні процеси в організмі людини.

Наслідки такого негативного раннього досвіду - це невміння справлятися зі стресами, схильність до депресій та ПТСР, схильність до прикордонних розладів особистості, анорексії, а також до агресивної асоціальної поведінки, і все це - не просто проблеми поведінки, ці проблеми мають і фізіологічний субстрат у вигляді недостатньо сформованих зон кори головного мозку та порушеної системи регуляції стресу [20, 47].

2. Домінуюча гіперпротекція. Тут дитину, навпаки, надмірно опікують, контролюють її поведінку у дрібницях, стежать за нею, занадто багато забороняють і обмежують. У такому випадку, дитину не вчать самостійності і пригнічують розвиток її почуття самостійності та відповідальності. Це може призводити до двох реакцій: емансипації або безініціативності та невміння постояти за себе.

3. Потураюча гіперпротекція. В такій родині дитина – «кумир родини», життя родини крутиться навколо неї. Батьки намагаються зробити так, що б у дитини було як умога менше труднощів, намагаються виконати бажання дитини, занадто обожнюють і опікуються єю, захоплюються найменшими успіхами дитини і вимагають він інших того самого. У результаті такого виховання у дитини формується занадто високий рівень прагнень до лідерства при недостатніх завзятості та своїх силах. Дуже важко підліткам, яких штучно звільняли від усіх обов'язків та труднощів життя, вирощували в «оранжерейних» умовах, оберігали від необхідності вирішувати моральні колізії, при яких людині доводиться часом відмовлятися від чогось дуже для неї дорогого заради більш значущих цілей.

4. Емоційне відчуження. Дитина для такої сім'ї - це вантаж. Потреби дитини батьками ігноруються. З дитиною можуть жорстко поводитися. Батьки або ті, хто їх замінює, сприймають дитину як ношу і на підсвідомому рівні завжди незадоволені дитиною. Дитина може считувати таке відношення до себе не вербально. Нерідко у батьків буває приховане емоційне відчуження: вони намагаються приховати реальне відношення до підлітка надмірною

турботою та гіперувагою. Такий стиль виховання має найбільш негативні наслідки для дитини.

5. Жорстокі відносини. Вони можуть бути відкрито виражені, якщо на дитині «зривають зло», тобто уживають насилля, або може бути завуальованим, коли між дитиною та батьками існує "стіна", відносини між ними емоційно холодні, ворожо налаштовані.

6. Підвищена моральна відповідальність. Коли очікують від чада занадто великої чесності, надійності, виконання всіх обов'язків, що не відповідає теперішньому віку дитини, планка завищена. При цьому інтереси дитини не приймаються до уваги, а відповідальність може бути покладена за благоволуччя усієї родини. Батьки мають особливі очікування від майбутнього своєї дитини, а сама дитина переживає, щоб виправдати батьківські надії. Часто дитині доручають займатися молодшими дітьми або старіючими людьми [13].

Окрім цього виділяються відхилення у стилі батьківського виховання:

- перевагу жіночих якостей;
- перевага чоловічих якостей;
- перевага дитячих якостей;
- розширення сфери батьківських почуттів;
- страх втрати дитини;
- нерозвиненість батьківських почуттів;
- проекція власних небажаних якостей;
- включення подружнього конфлікту у сферу виховання.

Таким чином бачимо, що виховання у сім'ї не завжди буває гармонійним і йде на користь та сприяє розвитку дитини. Батьки бажають виховати своїх нащадків якнайкраще, але не завжди розуміються наслідки тих чи інших виховних інструментів та методів [46].

В цьому місці хочеться отримати універсальну відповідь – як правильно. Але немає універсальних рішень у вихованні. Кожна дитина -

індивідуальність, кожен дорослий - індивідуальність, у кожного віку своє особливості. Можна знайти тільки те, що ефективно працюватиме саме для вас і саме вашого нащадка «тут і зараз». І у кожен новий момент життя треба шкати нові відповіді та нові способи у подоланні труднощів та у досягненні нових висот [21].

1.2. Феномен агресивної поведінки підлітків у науковій літературі

Кожна людина має певну ступінь прояву агресії, оборонний механізм якої закладений природою та покликаний захищати нас від різного виду загроз, відстоюючи життєво важливі інтереси. Відсутність агресивності призводить до пасивності, зниження здатності адаптуватися до нової ситуації тощо. Агресія потрібна для того, щоб робити вибір, чомусь відмовляти, досягати успіху, вона відповідає за спонтанність, допомагає задовольняти потреби тощо. Якщо сказати іншими словами, це невід'ємна частина особистості, яка потрібна для благополучного та щасливого існування, рушійна сила та життєва енергія[35].

Агресія - це поведінка, що запускається тими чи іншими емоціями чи потребами. Агресія - процес, а не почуття: не можна «відчувати агресію», можна відчувати, наприклад, злість, яка запускає агресивну поведінку [16]. Наприклад, людина може розізлитися, коли поставленна перед собою мету, яка неочікуванно для цієї людини не може бути досягнена через зовнішню перешкоду [24]. Джерелом агресивної поведінки може бути почуття гніву, знедоленості, незахищеності, тривоги, образи та інше [28].

Навідміну від агресії, агресивність – це готовність до прояву негативних емоцій при найменшому збудженні. Агресивність часто не напружена на досягнення чи зміну чогось важливого для людини, а може бути просто викидом пучуттів [27].

Проблема агресії часто полягає у тому, що вона може бути направлена «не за адресою», може бути виражена у токсичній формі, а інколи агресія може настільки заволодіти людиною, що заважає їй повноцінно спілкуватися і жити. [14, 15].

Л. Бендер, розглядає агресію як тенденцію наближення до об'єкта чи видалення від нього. А згідно Ф. Аллан агресію можна розглядати як внутрішню силу, яка дозволяє людині протистояти зовнішнім впливам.

Велика частина досліджень фокусується на дослідженні різних проявів агресивної поведінки серед дітей та підлітків (Бовть О., Харченко С., Чаговець Л., Благута Р., Ткач Р.) [33, 47, 48]. Проблема агресії та агресивної поведінки займає своє місце серед психологічної проблематики. Особлива увага цієї проблеми приділялася у зарубіжній психології (Фрейд З., Басс О., Бандура О., Берковіц С., Лоренц К.) [16, 32].

Аналізуючи теоретичні джерела з питання агресивної поведінки, бачимо, що вчені виділяють наступні причини агресивної поведінки: психофізіологічні особливості дітей, педагогічна занедбаність, соціальну занедбаність (Андрієнко В., Гербеєв Ю., Невський Г.).

Встановлено, що дослідники виділяють різні типи та форми агресії. Серед них виявлені вербальна та фізична агресія, пряма та непряма, активна та пасивна, а також негативізм та інші форми. Наприклад, Л.М. Семенюк, аналізуючи документацію шкіл, розмовляючи з учителями та батьками, вивчаючи взаємини кожного підлітка з однолітками та дорослими, а також використовуючи тестування, анкетування та опитувальники, виокремила чотири групи агресії:

1. Діти підліткового віку з аномальними, аморальними, примітивними потребами. В них спостерігається девормація цінностей і відносин. Вони проявляють байдужість до переживань інших, егоїзм, цинізм, озлобленість, грубість, не признають авторитетів. Такі діти часто проявляють агресію на фізичному рівні.

2. Діти, у яких деформовані потреби і цінності. В них спостерігається широке поле інтересів. Вони прагнуть проявити свою індивідуальність, намагаються зайняти більш вигідне положення за рахунок приниження та образ слабших і молодших. Вони застосовують силу тільки в деяких ситуаціях і лише проти слабших за них.

3. Діти підліткового віку, які весь час намагаються обрати між деформованими та загальноприйнятими інтересами. Їх інтереси однобічні, вони частіше брешуть і просто пристосовуються до ситуації. Такі підлітки частіше за все використовують агресію непряму і вербальну [31, 43].

4. Діти, у яких потреби трохи деформовані і не мають інтересів та прагнень у житті. Їх коло друзів і знайомі дуже обмежене. Воля майже відсутня. Такі діти проявляють недовірливість, використовують помсту, якщо їх образили.

Слід зазначити, що підлітковий вік є одним з найважчих етапів розвитку людини, який в багатьох відношеннях визначає подальшу траєкторію життя особистості. Саме підлітковий вік є періодом формування характеру та інших основних аспектів особистості. Важливо враховувати бажання підлітків відокремитися від занадто великої підтримки та контролю родини та вчителів [47]. Часто це прагнення може навіть призвести до відкидання духовних цінностей та загальних стандартів старшого покоління. З іншого боку, все більш очевидними стають проблеми у виховній роботі з підлітками. Особливу роль у цьому відіграють неправильні сімейні взаємини. А також часто самі батьки є прикладом агресивної поведінки, яку дитина наслідує. Дитина, яка багато разів піддавалася фізичному покаранню, сама стає агресивною [19].

Виділяють декілька класифікацій типів неблагополучних сімей, в яких діти проявляють поведінкові відхилення. Алексеева Л., наприклад, розрізняє наступні види неблагополучних родин: 1) сім'я з конфліктами; 2) сім'я з аморальними ознаками; 3) сім'я з педагогічною некомпетентністю; 4) асоціальна сім'я.

Бочкарьова Г. пропонує таку класифікацію нездорових родин: 1) родина з неблагополучною емоційною атмосферою, де батьки не лише байдужі, але також є грубими та відносяться і зі зневагою ставляться до своїх дітей; 2) родина, де відсутні емоційні зв'язки між її членами, проявляється байдужість до потреб дитини, хоча зовні стосунки задіються благополучними. В таких випадках дитина прагне знаходити емоційно значущі зв'язки поза межами родини; 3) родина з нездоровою етичною атмосферою, де дитині внушаються соціально небажані потреби та інтереси, вона втягується у аморальний спосіб життя.

А.Є. Лічко розрізняє чотири неблагополучні ситуації в родині: 1) екстремальний контроль різного рівня, від бажання контролювати думки і поведінку дитини до насильства в сім'ї; 2) недостатня увага та небезпека бездоглядності дитини; 3) надмірна увага до всіх дій дитини, завищена похвала навіть за незначні досягнення, що перетворює дитину на центр уваги сім'ї; 4) коли батьки зосереджені на собі і приділяють недостатньо уваги дитині, створюючи в сім'ї ситуацію "попелюшки".

1.3. Особливості впливу стилів сімейного виховання на агресивну поведінку дітей підліткового віку

В деяких сім'ях в мікрокліматі сім'ї відчувається відчуженість, грубість, неприйняття деяких рис підлітка, що створює умови для прояву агресії [37]. Характерним для таких підлітків може стати порушення емоційних відносин із навколишніми людьми. А інтенсивний розвиток самосвідомості і самокритичності призводить до того, що дитина у підлітковому віці знаходить суперечності не лише в навколишньому світі, а й власного уявлення про себе.

У числі різноманітних, взаємозв'язаних факторів, що обумовлюють прояв такої поведінки, що відхиляється від загально прийнятої, можна виділити такі, як: індивідуальний фактор, що діє на рівні психобіологічних передумов асоціальної поведінки, які роблять складнішою соціальну адаптацію індивіда; психолого-педагогічний фактор, що виявляється у дефектах шкільного та

сімейного виховання; соціально-психологічний фактор, що розкриває несприятливі особливості взаємодії неповнолітнього зі своїм найближчим оточенням у сім'ї, на вулиці, в колективі [36].

Бачимо, що причини агресивної поведінки підлітків можуть бути дуже різні. Якщо звернути увагу на сімейне виховання, то це можуть бути певні обставини у житті сім'ї, частіше — низька педагогічна культура батьків або специфічні особливості самих батьків [38].

Висновки до розділу 1.

У першому розділі представлено теоретико-методологічний аналіз наукових досліджень феномену агресивної поведінки підлітків. Розглянуто основні підходи до виховання дітей у родині, а також типи неблагополучних сімей.

Підлітковий вік – це складний період у розвитку людини, у якому відбувається пошук себе, продовжується формування характеру та інших основ особистості. Підлітки прагнуть звільнитися від опіки і контролю родини і вчителів. Вони хочуть стати і вже бачать себе повноправними дорослими у суспільстві.

У підлітковому віці з'являється багато критики, може з'явитися грубість, жорсткість, фізична, вербальна або непрямая агресія, негативізм (часто він проявляється у пасивній формі – підлітки замикаються і уникають спілкування) [30]. Агресивній поведінці може сприяти психобіологічні особливості, соціальний фактор, коли порушені взаємини у колективі підлітка, педагогічний фактор, у тому числі сімейне виховання.

Сім'я може бути як джерелом розвитку та підтримки особистості, так і джерелом психологічної травми для дитини. Те, що відбувається в сім'ї для дитини надважливо, бо дитина перебуває в ній на протязі значної частини свого життя, і за тривалістю свого впливу на особистість ніякий з інших інститутів виховання не може порівнюватися з сім'єю.

Не завжди виховання у сім'ї є розвиваючим і підтримуючим для дитини. Зразком для наслідування в агресивній поведінці дуже часто є самі батьки. Дитина, що неодноразово піддавалася покаранням, потім сама стає агресивною. Діти, до яких ставляться з повагою та підтримкою, більш емоційно стійкі, ніж ті, яких постійно захищають.

Таким чином, бачимо, що агресивність підлітків в цілому може залежати від різних факторів, один з них виховання у сім'ї. Дослідження, присвячені взаємозв'язку між вихованням і агресією підлітків вказують на те, що ці два феномена пов'язані.

РОЗДІЛ II

МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ЩОДО ВПЛИВУ СТИЛІВ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ НА АГРЕСИВНУ ПОВЕДІНКУ ПІДЛІТКІВ

2.1. Підходи до дослідження стилів сімейного виховання та дослідження агресивної поведінки дітей підліткового віку

На сьогоднішній день доступно багато методик, які дають можливість отримати емпіричну інформацію про дитячо-батьківські відносини як про підсистему «організму» сім'ї. Це методики для дітей та підлітків, методики для дорослих, методики, що мають пов'язані один з одним шкали для батьків і дітей [11].

1. Методика вимірювання батьківських установок (PARI) . За допомогою неї вивчають найбільш загальні принципи і моделі у вихованні, які використовуються батьками, а також сімейні відносини. Методика містить 115 тверджень, щодо виховання дітей і в цілому життя родини. Усі твердження відповідним чином розводіляються по 23 шкалам. Судження розташовані в конкретній послідовності. Відповідач повинен висловити до них відношення у вигляді повної або часткової згоди або незгоди. Дозволяє з'ясувати відношення батьків до дитини, а також відношення до сімейної ролі.

2. Опитувальник "Взаємодія батькі — дитина" (BPP). Ця методика орієнтована на дві вікові групи дітей і існує в трьох формах: дві для батьків і одна - дитяча. Ідеєю автора, І.М. Марковської, було створити опитувальник для практикуючих сімейних консультантів і терапевтів, який мав би не тільки батьківський, а й дитячий варіант, що дозволило б співставляти дані. Однак в силу вікових особливостей застосування опитувальників з дошкільнятами неможливо, а з молодшими школярами недоцільно, тому паралельні форми існують тільки для підлітків та їхніх батьків, а щодо дітей молодших вікових груп опитувальник заповнюють тільки дорослі.

3. Опитувальник "Аналіз сімейних взаємовідносин" (АСВ).

Розрахований на батьків, призначений для встановлення типів дисгармонійного сімейного виховання, які провокують відхилення в розвитку особистості дітей і підлітків. Шляхом виявлення особливих сполучень таких характеристик виховного процесу, як рівень протекції, повнота задоволення потреб дитини, наявність вимог до дитини, ступінь суворості заборон, ступінь суворості покарань, а також узагальненого показника нестійкості стилю виховання, методика дозволяє визначити наступні типи виховання: потураюча гіперпротекція; домінуюча гіперпротекція; підвищена моральна відповідальність; емоційне відчуження; жорстоке поводження; гіпопротекція. Крім того, методика АСВ дозволяє діагностувати ряд психологічних особистісних проблем батьків, що вирішуються за рахунок дитини. Існує в двох версіях: для батьків підлітків (з 11 років до 21 року) і дітей молодшого віку (від 3 до 10 років).

4. Опитувальник емоційних відносин в сім'ї О.І. Захарової (методика ОДРЕВ). Розроблений для батьків, складається з 66 тверджень і призначений для встановлення прояву 11 чинників емоційного взаємного впливу матері і дитини. Ці чинники поєднані у три блоки. 1. Чутливості: вміння мамері розуміння стан свого сина чи доньки; здогадуватися про причини цього стану; здатність мами співпереживати. 2. Емоційне прийняття: може бути розуміте як почуття, що у матері виникають під час взаємодії з дитиною; безумовне прийняття дитини (тобто приймати дитину не тільки тоді, коли вона слухняна та зручна); позитивне сприйняття себе, як матері; налагоджений емоційний контакт між мамою та дитиною. 3. Як емоційна взаємодія проявлена у поведінці: мама надає багато тілесного контакту; емоційно підтримує дитину; мати бере до уваги на стан дитини, коли будує взаємодію; вміє покращувати стан дитини (коли дитина роздратована, не дратується у відповідь, не впадає разом з дитиною у відчай, коли щось іде не так).

5. Тест на визначення психологічного клімату в родині. За думкою автора В.Бойко, біополе родини формується в залежності від енергетичного

контуру – воно може бути відкрите чи закрите, а також воно залежить від стилю спілкування та енергетичних особливостей людей, які спільно проживають. Це біополе впливає на членів сім'ї, які в ньому перебувають, а також на тих, хто з ними спілкується. Сімейна біоенергетика має вплив на фізичний і психічний стан її членів. У деяких випадках біополе може впливати на появу певних хвороб або бути фактором, що сприяє їхньому розвитку. Стабільне позитивне біополе сприяє високому рівню енергії та гарному самопочуттю мешканців сімейного простору.

6. Опитувальник для підлітків Батьків оцінюють діти (РОД) створено на базі методики АСВ, всі найменування і короткі назви шкал збережені з метою зручності стикування з результатами АСВ. Опитувальник використовується для вивчення того, як діти сприймають стиль виховання своїх батьків. Цей метод допомагає виявити наявність проблем у розумінні сімейних відносин. Крім того, ознайомлення батьків з результатами відповідей їх дітей часто збуджує бажання останніх змінити сімейні відносини та краще зрозуміти свою дитину.

7. Опитувальник "Поведінка батьків і ставлення підлітків до них" або "Підлітки про батьків" (ПОР) використовується для вивчення методів виховання та поводження батьків з точки зору підлітків. Опитувальник заповнюється окремо підлітком щодо батька та матері. Він включає наступні шкали вимірювання: POZ - позитивний інтерес, DIR - директивність, NOS – ворожість ставлення, AUT - автономність і NED - непослідовність. Після цього бали перетворюються на стандартизовані значення згідно з таблицями. Для кожної шкали інтервал знаходиться в діапазоні від 1 до 5 балів, причому нормою є значення 3 бали.

Також маємо методики, які вимірюють агресивність дітей підліткового віку:

1. Підлітковий опитувальник ворожості Басса-Дарки. Це одна з найбільш популярних у психології методика для вимірювання рівня агресії.

Вперше опублікований у 1957 році американськими психологами А. Бассом та Е. Дарки, призначений для виявлення рівня п'яти видів агресивності та двох видів ворожості. Є дві адаптації самого тексту опитувальника: Цукерман та Резапкіної.

2. Тест «Рука» (по Е. Вагнеру). Це проєктивна методика, яка використовується для дослідження особистості. Цей тест вперше друкувався у 1962 році. Система обчислення балів і коефіцієнти розроблені З. Піотровським та Б. Бріклін. Тест адаптовано Т.М. Курбатовою. Цей тест вигідно виділяється з найбільш відомих проєктивних методик своєю відносною легкістю. Так само, як і більша частина проєктивних методик, тест «Рука» є способом глибокого дослідження особистості. Можливість валідно передбачати схильність до відкритої агресивної поведінки, зокрема й сексуальної, становить цінність тесту.

3. Діагностика типу комунікативної установки. Ця методика була запропонована Віктором Бойком. Вона дозволяє визначити наявність та ступінь виразності негативних комунікативних установок, які відображають готовність недобррозичливо ставитись до більшості оточуючих. Такі установки можуть формуватися через несприятливий досвід людської взаємодії, і навіть внаслідок яскраво виражених емоцій негативного спектра.

4. Методика "Види агресивності" (Л.Г. Почебут) розроблена на основі опитувальника Басса-Дарки і дозволяє виокремити різні типи агресивної поведінки, зокрема фізичну, вербальну, предметну, емоційну агресію і самоагресію. Автор розглядає агресивність як прояв дезадаптації та нетолерантності. Ця методика дозволяє вивчати та визначати рівень різних видів агресії у досліджуваних осіб, допомагаючи зрозуміти їхню поведінку та виявити можливі проблеми адаптації і толерантності.

5. Методика діагностики схильності індивіда до конфліктної поведінки, розроблена К. Томасом, базується на двомірній моделі врегулювання конфліктів. Ця модель використовується для надання характеристики типам дій людей у конфліктних ситуаціях. Основними

важливими чинниками в цій моделі є аналіз, пов'язаний з увагою людини до інтересів інших осіб, що залучені до конфлікту, і наполегливість, яка має акцент на захист власних інтересів. Згідно з цими двома основними змінними виділяються такі способи врегулювання конфліктів: змагання, пристосування, компроміс і уникнення. Ця методика застосовується для обстеження підлітків і дорослих, дозволяючи вивчати їх схильність до конфліктної поведінки та визначати їхні преференції в регулюванні конфліктів. Це може допомогти зрозуміти, як людина взаємодіє в конфліктних ситуаціях та знайти шляхи покращення її взаємодії з іншими людьми у таких випадках.

6. Методика «Неіснуюча тварина». Зображуючи неіснуючу тварину, людина висловлює себе, свій образ. Застосування методики переважно розраховане на виявлення прихованих емоцій – в дітей віком від п'яти-шесті років і дорослих. Метод дослідження стоїть на теорії психомоторного зв'язку. По І. М. Сеченову, будь-яке уявлення, що виникає в психіці, будь-яка ідея, пов'язана з цим уявленням, закінчується рухом («Будь-яка думка завершується рухом»). Аналізується багато факторів: розташування малюнку на листку, голова, хвост та інші частини «тіла», де є затемнення контуру малюнку, наявність гострих кутів та шипів, чи багато на малюнку елементів і так далі.

7. Тест фрустрационных реакций Розенцвейга - методика, яка дозволяє вивчити реакції на невдачу та способи виходу зі скрутного становища, коли людині перешкоджають у задоволенні власних потреб або її діяльності. Матеріал тесту складають 24 малюнки, на яких зображені персонажі у ситуаціях, що фруструють. На кожному з запропонованих малюнків ліворуч персонаж вимовляє слова, які описують фрустрації іншої особи або свої власні. Праворуч від персонажа є порожня форма, в якій опитуваний повинен вписати свою відповідь на цю фруструючу ситуація. Персонажі зображені без конкретних характеристик та міміки, щоб зрозуміти які характеристики цим персонажам схильний надавати той, хто проходить тест(проективно). Дитяча версія методики призначена для дітей від 4 до 13 років, а версія для дорослих використовується з 15 років. У віці 12–15 років можна використовувати як

дитячу, так і дорослу версії цієї методики тому, що вони схожі за типом ситуацій, що містяться в кожному з малюнків. При виборі дитячої чи дорослої версії тесту для роботи з підлітками, варто орієнтуватися на їхню інтелектуальну та емоційну зрілість.

8. Методика Агресивна поведінка. Автори Є. П. Ільїн, П. А. Ковальов. Допомагає виявити схильність до певного виду агресії: прямої чи непрямой вербальної, прямої чи непрямой фізичної. Також рахується загальна сума балів, отриманих за пряму та непряму фізичну агресію та сума балів за пряму та непряму вербальну агресію. Якщо сума становить 20 і більше, можна дійти висновку про нестриманості. Коли загальна сума балів менше 20, можна говорити про нормальну витримку.

2.2. Організація та проведення емпіричного дослідження агресивності підлітків від особливостей стилю сімейного виховання

У сучасній психологічній науці є актуальної проблема агресії. Термін агресія походить від латинського *aggressiō* — напад або нападати. В сучасному житті багато стресових ситуацій, а також є такі ситуації, коли стрес наче й не занадто сильний, але тривалий. Це може призводити до агресії. Можемо казати про неконструктивну агресію, якщо наноситься психологічна, моральна або фізична шкода іншим людям або собі. На агресію впливає багато факторів. Деякі дослідники показують, що відносини у родині, насамперед відносини між батьками та дітьми, мають вплив на породження агресивної поведінки підлітків.

Тому метою нашого дослідження ми обрали дослідження впливу різних типів батьківського виховання на агресивність дітей-підлітків, щоб у перспективі розглядати можливість зменшення агресивних настроїв дітей підліткового віку.

Етапи емпіричного дослідження щодо агресивності підлітків, в залежності від стилю батьківського виховання:

1. Обрання методик для проведення емпіричного дослідження

2. Проведення дослідження, а саме: створення опитувальника у Гугл-формі, його розсилка респондентам через мережу Інтернет та збір відповідей

3. Аналіз та інтепретація отриманих результатів

Для проведення дослідження щодо агресивності підлетків, в залежності від виховання в батьківській родині, було обрано наступні методики:

1. Опитувальник «Аналіз сімейних взаємовідносин» Е. Г. Ейдеміллер, який дає змогу з'ясувати яким чином виховується дитина в сім'ї
2. Опитувальник «Підлітки про батьків» допомагає діагностувати дитячо-батьківські відносини як її бачать підлітки, окремо розкриває стосунки з батьком та матір'ю.
3. Подлітковий опитувальник ворожості Басса-Дарки адаптація Цукерман призначений для виявлення рівня різних видів агресії дітей підліткового віку.

Вибірка:

Загальна кількість респондентів – 186.

З них підлітки у віці 13-15 років – 62, матерів цих підлітків 62, батьків – 62.

Загальну кількість підлітків поділено на групи за статтю: 33 дівчини та 29 хлопців.

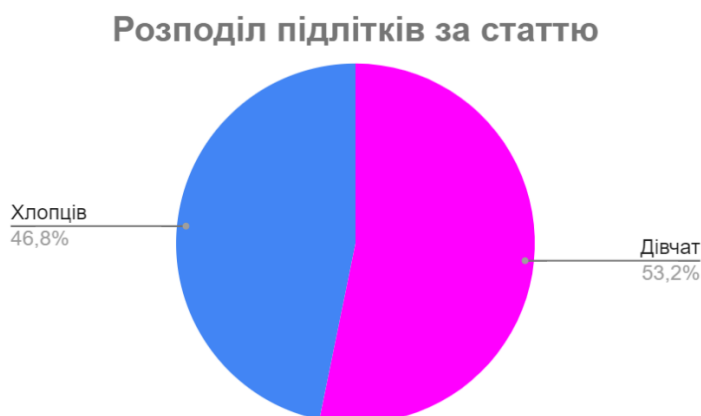

Рис. 2.1. Діаграма розподілу підлітків за статтю

Також варо то зазначити, що на момент опитування підлітки мають різне місцезнаходження:

- 30 зараз за кордоном
- 20 не виїздили
- 10 виїздили з країни і на момент опитування повернулися додому
- 2 переміщені у межах України

Рис. 2.2. Діаграма місцезнаходження підлітків на момент опитування

Аналіз та інтерпретація отриманих даних в ході дослідження відбувалися в кілька етапів. Першочергово був проведений аналіз внутрішньої надійності методик за допомогою α -Кронбаха та ω -Макдональдса, що полягав у перевірці узгодженості питань всередині шкал методики.

Для методики «Аналіз сімейних взаємин» (АСВ) отримано такі результати: α - Кронбаха = 0.948 та ω -Макдональда = 0.952, які свідчать про високу надійність та узгодженість питань в обраній методиці, що дозволяє її застосовувати у дослідженні.

Для опитувальника «Підлітки про батьків» одержано α - Кронбаха = 0.946, ω -Макдональда = 0.949. Отримані коефіцієнти підтверджують високий рівень внутрішньої узгодженості даної методики.

Для підліткового опитувальника ворожості Басса-Даркі (адаптація Цукерман) отримано наступні дані: α - Кронбаха = 0.892, ω -Макдональда =

0.895. Такі показники вказують на достатньо високу внутрішню узгодженість, що дозволяє стверджувати, що дана методика є надійним психодіагностичним інструментом.

Статистичний аналіз даних здійснювався за допомогою наступних методів: описова статистика, кореляційний та регресійний аналіз.

2.3. Методичні засади емпіричного дослідження впливу сімейного виховання на агресію підлітків

Для проведення дослідження взаємовідносин у родині було обрано:

1. Методику «Аналіз сімейних взаємовідносин» запропоновану Е. Г. Ейдеміллером та Юстіцкісом В. В. Скорочено цю методику називають АСВ. Існує два варіанти опитувальника: для батьків дітей від 3 до 10 років, та для батьків підлітків у віці від 11 до 21 року. Кожен з батьків отримує свій текст опитувальника та бланк для реєстрації відповідей. Опитування може проводитися у присутності психолога або заповнюватися вдома.

Опитувальник дає змогу з'ясувати яким чином виховується дитина в сім'ї. Для цього вимірюються 11 шкал, щодо порушень процесу виховання: гіпопротекція або навпаки гіперпротекція, потурання або ж ігнорування потреб дитини, надмірність вимог-обов'язків дитини чи недостатність вимог-обов'язків, надмірність вимог-заборон до дитини або їх недостатність, суворість санкцій(покарань) за порушення вимог дитиною або їх мінімальність, нестійкість стилю виховання (коли за одну і ту саму провину дитина інколи буде покарана, а інколи ні, що залежить від настрою батьків).

Також за допомогою опитувальника вимірюються наступні 9 шкал, які допомагають відповісти на питання чому батьки саме так виховують свою дитину. Ці питання стосуються особистисних батьківських проблем. А саме: розширення сфери батьківських почуттів (часто буває в сім'ях де порушені відносини між подружжям і мати або, інколи, батько несвідомо чекають, що дитина для них буде чимось більшим, ніж просто дитиною), перевага у

підлітку дитячих якостей (коли в дитині стимулюються риси, притаманні більш молодшому віку), виховна невпевненість батьків, фобія втрати дитини, нерозвиненість батьківських почуттів, проєкція на дитину своїх же небажаних якостей (буває, що один з батьків веде постійно боротьбу з якоюсь поганою якістю в дитині і це йому допомагає вірити у відсутність цієї якості у себе), винесення конфлікту між подружжям у сферу виховання, перевага чоловічих або жіночих якостей.

Остання, 21 шкала, вимірює чи є відносини у сім'ї осоціальними, важкими, коли немає порозуміння між батьками і батьками і дитиною.

Опис шкал опитувальника:

Гіперпротекція у вихованні (шкала Г+) та гіпопротекція (Г-). Тут мова про кількість сил, уваги і часу батькі присв'ячують вихованню дитини. При гіперпротекції батьки приділяють дуже багато сил вихованню, воно може стати головною справою їхнього життя. При гіпопротекції, навпаки, дитина часто залишається без уваги з боку батьків, а увагу на неї звертають зазвичай лише тоді, коли трапилось щось значне.

Задоволення потреб дитини (шкали У+ та У-). Тут мова про те, наскільки батькі націлені на задоволення фізичних (харчуванні, одязі, умовах навчання і відпочинку), а також духовних потреб дитини (наскільки батьки цікавляться почуттями дитини, приділяють їй увагу та любов). Цей показник відрізняється від минулого, оскільки дитина може бути формально «нагодована», але батьки «забули» в неї поцікавитися чи була вона голодна і чого саме хотіла. Мова йде про потування (У+), коли батьки намагаються максимально та некритично задовольнити потреби дитини, намагаються виконати всі його бажання; пояснюють батьки таку поведінку «слабкістю дитини», її винятковістю, намагаються дати те, чого самі не мали у житті або там, що дитина росте без батька. Мова йде про ігнорування потреб дитини (У-), коли потреби дитини недостатньо задовільняються; частіше мова йде про емоційні, духовні потреби, потреба у спулкуванні з батьками, у їх цікавості до дитини.

Кількість та якість вимог до дитини вимірюються шкалами Т+, Т- (вимоги) та З+, З- (заборони). У процесі виховання завжди є вимоги до дитини (Т+, Т-). В останьї є забов'язання (З+,З-) щодо навчання, допомоги по господарству, у догляді за собою, допомоги іншим членам родини. Встановлюються також заборони – коли дитина не повинна чогось робити. Невиконання вимог батьків може викликати санкції з боку батьків (С+ чи С-). Надмірність вимог до дитини (Т+) лежить у основі вихованню по типу «підвищена моральна відповідальність»; в цьому випадку вимогу до дитини надмірні і не відповідають її можливостям і тому не сприяють гармонійному розвитку особистості дитини. Недостатність вимог і обов'язків до дитини (Т-) зазвичай проявляється у висловлюваннях батьків, що дитину важко залучити до домушніх справ. Коли у вихованні надмірна кількість заборон (З+), це може бути основою негармонійного типу виховання «Домінуюча гіперпротекція», коли дуже обмежуються свобода і самостійність дитини. Недостатність заборон (З-) у вихованні – коли дитині «все можна», а якщо заборони існують, то дитина легко їх порушує, знаючи, що наслідків не буде; така дитина може сама вирішувати щодо куріння, вживання спиртних напоїв; батьки в цьому випадку або не хочуть або не можуть встановити рамки дитині.

Суворість санкцій (С+ і С-). Якщо санкції надто жорсткі (С+) і батьки часто карають навіть за найменшу провину, це може бути негармонійним вихованням по типу «жорсткого поводження»; типові висловлювання таких батьків, що дітей треба тримати у як умога більш суворих рамках. Неякі батьки намагаються обходитися без покарань, або застосовують їх вкрай рідко (С-), вони сподіваються що більший вплив буде мати заохочення, вважають покарання нерезультативними.

Нестійкість стилю виховання (шкала Н). Мається на увазі рузку зміну прийомів виховання, коли батіки дуже суворі і потім ліберальні, дуже уважні а потім раптом нехтують емоціями дитини. Нетійкість стилю виховання на думку Карла Леонгарда сприяє формуванню наступних рис характеру: схильність протистояти будь-якому авторитету, впертість. Частіше за все

батьки погоджуються, що у їх вихованні є деякі коливання, проте недооцінюють їх силу та значущість.

Розширення сфери батьківських почуттів (шкала РРЧ). Може призвести до підвищеної потураючої або домунуючої протекції. Джерело цього порушення у вихованні частіше за все лежить у площині відносин між батьками. Коли відносини батьків порушені. Наприклад, немає чоловіка, розлучення, відношення з чоловіком не задовольняють дружину або навпаки і таке інше. Частіше мати, рідше батько, не усвідомлюючи, хочуть, щоб дитина(потім підліток) задовольних хоча б якусь частину потреб, які зазвичай задовольняються у відносинах подружжя. В деяких випадках мати відмовляється від можливості вийти заміж знову і наче зоче віддати дитині (частіше протилежної статі) всі почуття і все своє кохання. Коли дитина стає підлітком, в матері(інколи батька) виникає страх, що дитина стане самотійною. І дитина утримується поруч за допомогою потураючої або домінуючої гіперпротекції. Часто від матері можна почути фразу «Мені ніхто не потрібен, окрім сина, він найцінніший у моєму житті», а відносини з чоловіком її часто не задовільняють.

Перевага в підлітку дитячих якостей (шкала ПДК). Може сприяти потураючій гіперпротекції. Дорослішання дитини може ігноруватися, а стимулюватися, навпаки, збереження таких дитячих якостей, як безпосередність, наївність, грайливість. Такі батьки досі вважають підлітка маленьким. Буває, вони відкрито визнають, що маленькі діти взагалі їм подобаються більше. Страх або небажання подорослішання дітей можуть бути пов'язані з особливостями біографії одного з батьків. Наприклад, він мав молодшого брата чи сестру, яка в свою чергу «перетягла» на себе все кохання батьків і тому старший вік сприймається як нещасний. Якщо батьки вважають підлітка меншим, ніж він є, то знижують рівень вимог до нього, що призводить до потураючої гіперпротекції, що може призвести до розвитку інфантилізму у дитини.

Невпевненість батьків у своєму вихованні (шкала ВН). Може бути приводом до потураючої гіперпротекції чи зниженню рівня вимог до дитини. Коли хтось з батьків не впевнений у своєму вихованні, влада у сім'ї переходить від батьків до дитини. Батьки в цьому випадку можуть навіть поступатися дитині у тих питаннях, у яких, на їх думку, поступатися зовсім не можна. В такій ситуації частіше підліток впевнений у собі і сміливо висуває вимоги, а хтось з батьків (або обидва) нерішучий. В одних випадках така зміна ролей відбувається через психотенічні риси батьків. В інших випадках могли зіграти роль відносини батьків з власними батьками. Інколи, діти, яких виховали вимогливі, егоцентричні батьки, коли стають дорослими, вбачають у своїх власних дітях таку ж вимогливість і відчувають себе у «неоплатному борзі» тепер вже перед своїми дітьми. Такі батьки «бачать» купу помилок у своєму вихованні, вони лякаються впертості своїх чад, бояться щось зробити не так.

Фобія втратити дитини (шкала ФУ). Може виликати потураючу або домунуючу гіперпротекцію. Такі батьки бачать свою дитину занадто крихкою і хворобливою. Одне з джерел такого відношення до дитини у її історії появи на світ або тривалі чи тяжкі захворювання дитини. Батьки бояться втратити дитину.

Нерозвиненість батьківських почуттів (шкала НРЧ). Може зумовити такі викривлення виховання, як гіпоротекцію, жорстке поводження з дитиною, емоційне відчуження. Проявляється у поверхностному інтересі до підлітка та його справ, при можливості, обирає поменше мати справу зі своєю дитиною. Причиною може бути нерозвиненість батьківських почуттів у батьків до дітей, тоді сам батько чи мати у дитинстві не відчували батьківського тепла. Причиною також може бути психічні захворювання одного з батьків або дуже молодий вік і нереалізованість власної особистості. Може обумовлювати типи виховання: гіпопротекція, емоційне відторгнення або підвищена моральна відповідальність.

Проекція на дитину власних небажаних якостей (шкала ПНК). Може призводити до наступних викривлень у вихованні: емоційне відторгнення, жорстке поводження. Часто таке буває через те, що батько або матір бачать у дитини рису характеру (агресивність, лінь, потяг до спиртних напоїв), яку не визнає у собі. Ведучі боротьбу з цим «негативним явищем у дитини» допомагаю повірити, що в нього немає цього прояву. Такі батьки часто ведуть поступливу боротьбу з «негативною рисою» своєї дитини.

Винесення конфлікту між подружжям у сферу дитячого виховання (шкала ВК). Один з батьків виховує дитину по типу потураючої гіперпротекції, а інший по типу домінуючої гіперпротекцією. Виховання може перетворюватися на поле битви батьків. Думки щодо виховання в подружжі часто діаметрально протилежні. Характерна ознака – невдоволення виховними методами іншого з батьків. Батьків, нажаль, у цьому випадку цікавлять не так виховання дитини, як хто з них правий у суперечках.

Зсув в установках одного з батьків щодо дитини залежно від статі дитини. **Шкала переваги чоловічих якостей – ПМК та шкала переваги жіночих якостей – ПЖК.** Зумовлюють порушення у вихованні такі як потураюча гіперпротекція, емоційне відсторонення. Такі батьки часто схильні узагальнювати «чоловіки жорсткі, неохайні» або «жінки не розумні». Якщо дитина чоловічої (саме жіночої) статі, а батькові або матері не подобаються риси чоловіків (саме жінок), то може виникнути «емоційне відсторонення» від дитини. Або, якщо не подобаються риси протилежної статі (не тієї, що в дитини) то до цієї дитини може бути проявлена «потураюча гіперпротекція».

Діагностика типів негармонічного сімейного виховання

Названия шкал	Устойчивые сочетания особенностей воспитательного процесса				
	Уровень протекции	Полнота удовлетворения потребностей	Степень предъявления требований	Степень запретов	Строгость санкций
	(Г+, Г-)	(У+, У-)	(Т+, Т-)	(З+, З-)	(С+, С-)
Потворствующая гиперпротекция	+	+	-	-	-
Доминирующая гиперпротекция	+	±	+	+	+
Повышенная моральная ответственность	+	-	+	+	+
Эмоциональное отвержение	-	-	+	+	+
Жестокое обращение	-	-	+	±	+
Гипопротекция	-	-	-	-	±

2. Також методи виховання були вивчені за допомогою **Опитувальника «Підлітки про батьків» (ПОР)**, адаптований Вассерманом Л.І., Горьковой І. А., Ромициной Е.Е. Це методика допомагає зрозуміти як підліток бачить своє виховання з боку кожного з батьків, наскільки батьки доброзичливі або ворожі, директивні або дозволяють автономію а також можна побачити ознаки непослідовності у вихованні.

Ця методика ґрунтується на положенні Шафера, що виховний вплив батьків на дитину (як це бачать діти) можна описати за допомогою трьох ознак:

Прийняття - емоційне ставлення до дитини, незалежне від очікувань батьків.

Психологічний контроль - ступінь нав'язливості та психологічного тиску, а також рівень дозволеної автономії.

Прихований контроль - ступінь послідовності та відкритості виховних принципів.

Отримані анкети від підлітків (окремо заповнені про батька і окремо про матір) дозволяють розрахувати наступні показники:

POZ (позитивний інтерес)

DIR (директивність)

HOS (ворожість)

AUT (автономність)

NED (непослідовність)

Значення параметра від 1 до 2 вказують на слабо виражений вплив, тоді як значення від 4 до 5 свідчать про яскраво виражений вплив, що вимірюється.

3. Для виявлення агресії підлітків було використано **Підлітковий опитувальник ворожості Басса-Даркі** (Buss-Durkee Hostility Inventory, **ВДНІ**). Методика розроблена Арнольд Басс, Енн Даркі у 1957 році і призначена для виявлення рівня п'яти видів агресивності та двох видів ворожості. У 1995 році була адаптована Г.А. Цукерман. А у 2010 вийшла адаптація Г. В. Резапкіної.

Ворожість та агресія - це активні захисні реакції людської психіки. Вони не допускають перенапруження нервової системи, зливаючи негатив і здійснюють фізичний захист. Важливо вміти контролювати свої ворожі прояви, не дозволяючи їм взяти верх і проявлятися з надвеликою силою, яка не відповідає ситуації або по відношенню до невинувуватих людей. Підлітки часто цьому тільки вчаться. Хоча й не всі дорослі вміють тримати під контролем свій гнів.

Для уточнення типів реакцій автори структурували ворожість і агресію на 8 типів:

- Фізична агресія – схильність людини застосування грубої сили проти того, хто її образив. Звичка вирішувати питання з позиції сили.
- Непряма агресія – приховане неприйняття у вигляді злих жартів, плітків, клевету або ненаправленого вираження негодування у вигляді криків, тупотіння ногами, грюкання дверима, биття посуду, ламання інших речей.
- Раздратування – підвищена ступінь сприймання, імпульсивність, грубість. Основні його подразники: страх і тривога, основні допоміжні засоби: спокій, побути на самоті, розслаблення.
- Негативізм – неприйняття правил, устоїв, авторитетів. Людина занато виступає опозиційно. Така реакція, типова для підлітка, який

здійснює безглузді і навіть руйнівні для себе вчинки з почуття протесту.

- Образливість – виражається у заздрості і ненависті до оточуючих, що викликано почуттям несправедливості, гнівом, власною неспроможністю.
- Підозрілість – недовіра і очікування зради від оточуючих, висміювання людських благ и гарних результатів. Часто в словах і вчинках інших людей вбачається прихований сенс, який направлено проти мене.
- Вербальна агресія – здатність виражати свій негатив через крики, лайливі слова, прокляття або погрози.
- Відчуття провини – висловлює можливе переконання обстежуваного в тому, що той є поганою людиною, вчиняє погано. Також індекс висловлює наявність у нього докорів совісті.

4. Авторська анкета (Додаток А).

Висновки до розділу 2.

У другому розділі ми розглянули методики, за допомогою яких можна досліджувати батьківсько-дитячі відносини як їх бачать батьки, та як їх бачать підлітки, а також методики які допомагають емпірично вимірати на розрізніти агресивність дітей підліткового віку.

З розглянутих методик обрано дві, які було виростано для дослідження відношень у сім'ї. Одна з методик показує як батьки бачать свою роль та які методи, свідомо чи не свідомо, використовують. Інша показує як бачать діти відношення до себе зі сторони матері та батька. Це наступні методики: Опитувальник "Аналіз сімейних взаємовідносин" (АСВ) Е. Г. Ейдемільер, який має 21 шкалу, та «Підлітки про батьків» (ПОР), адаптований Вассерманом Л.І. , Горьковой І. А., Ромициной Е.Е., яка

допомагає зрозуміти як син оцінює матір та батька, як донька оцінює матір та батька і що саме у вихованні кожного з батьків найбільш виражено.

Для дослідження агресивності було обрано Підлітковий опитувальник ворожості Басса-Дарки для виявлення рівня п'яти рівнів агресивності та двох рівнів ворожості.

Також, у цьому розділі описано організацію та проведення емпіричного дослідження впливу стилів сімейного виховання на агресивну поведінку дітей підліткового віку, у тому числі: етапи дослідження, вибірку дослідження та аналіз внутрішньої надійності обраних методик.

У дослідженні приймали участь дві групи респондентів: підлітки, що виїзали в Україні і на момент воєнного стану перебувають за її межами, а також діти, які знаходяться в Україні. Вік респондентів 13-15 років.

Був проведений аналіз внутрішньої надійності методик за допомогою α -Кронбаха та ω -Макдональдса, що полягав у перевірці узгодженості питань всередині шкал методики на даній вибірці респондентів. Отримані результати свідчать про надійність застосованого психодіагностичного інструменту. Статистичний аналіз даних здійснювався за допомогою наступних методів: описова статистика, кореляційний та регресійний аналіз.

РОЗДІЛ III

АНАЛІЗ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ НА АГРЕСИВНУ ПОВЕДІНКУ ПІДЛІТКІВ, ЩО БУЛИ ПЕРЕМІЩЕНІ ПІД ЧАС ВОЄНОГО СТАНУ

3.1. Аналіз агресивності підлітків в залежності від стилю сімейного виховання, а також від того, чи переміщений підліток за межі України

Аналіз даних розпочався з аналізу внутрішньої надійності методик та перевірки узгодженості питань всередині шкал, що детально описано у підрозділі щодо проведення дослідження.

Потім дані було перевірено на нормальність розподілу (Додаток В, Перевірка нормальності розподілу у виборці), для цього було застосовано тест Шапіро – Уїлка. При $p > 0,05$ підтверджується нульова гіпотеза: про відсутність відмінностей емпіричного розподілу у виборці від нормального. За результатами перевірки отримано $p < 0,05$, що говорить про порушення припущення про нормальність за всіма досліджуваними змінними.

Наступний етап – **вивчення описових характеристик отриманих даних**, а також проведення порівняльного аналізу та визначення статистичної розбіжності між середніми значеннями із застосуванням відповідних критеріїв. Для емпіричного дослідження було сформовано наступні групи для порівняння:

- Група батьків та група матерів.
- Групи підлітків залежно від статі: хлопці та дівчата.
- Групи підлітків залежно від їх місця проживання на даний час: в Україні або за кордоном.

Методика АСВ дозволяє розкрити способи взаємодії, які застосовують батьки у вихованні дитини. Шкали опитувальника призначені для діагностики типів негармонічного виховання. Перші 11 шкал відображають основні стилі у виховання в родині; 12, 13, 17 і 18 шкали надають можливість одержати

уявлення про структурно-рольові сторони життєдіяльності родини, 14 і 15 шкали показують особливості взаємних впливів у родині, 16, 19 і 20 шкали – гармонію і баланс у сімейних відносинах.

Табл.3.1.

Описові характеристики за шкалами АСВ

	Група	Кількість	Середнє арифметичне (M)	Медіана	Стандартне відхилення (SD)
Г+	Батько	62	1.76	1.00	2.101
	Мати	62	3.274	3.00	2.94
Г-	Батько	62	5.76	6.00	2.454
	Мати	62	3.403	3.50	2.01
У+	Батько	62	4.29	4.00	2.257
	Мати	62	4.645	4.00	2.85
У-	Батько	62	1.55	1.00	1.666
	Мати	62	1.129	1.00	1.42
Т+	Батько	62	1.48	1.00	1.340
	Мати	62	1.694	2.00	1.25
Т-	Батько	62	1.77	2.00	1.562
	Мати	62	1.613	1.00	1.55
З+	Батько	62	2.03	2.00	1.881
	Мати	62	1.387	1.00	1.52
З-	Батько	62	2.08	2.00	0.911
	Мати	62	1.855	2.00	1.04
С+	Батько	62	1.55	1.00	1.780
	Мати	62	0.806	0.00	1.34
С-	Батько	62	2.94	3.00	1.618
	Мати	62	3.419	4.00	1.22

Згідно методики для шкали гіперпротекція (Г+) максимальне значення становить 7 балів. Отримані середні значення свідчать про достатньо розумне та оптимальне ставлення і чоловіків, і жінок стосовно кількості уваги та сил, які необхідно приділяти дитині. Однак, для матерів характерна схильність відводити вихованню більш важливе місце у своєму житті, ніж для чоловіків.

За шкалою гіпопротекція (Г-) норма становить до 8 балів. Для обох груп значення в межах норми, однак різниця у показниках говорить, що батьки (чоловіки) більш схильні до віднесення інтересів дитини до периферії власної уваги, що проявляється у меншій зацікавленості відносно поточних справ дитини. Можна припустити, що батьки менш приділяють увагу і на емоційні переживання дитини у підлітковому віці.

Ступінь задоволення потреб дитини визначається за шкалами У+ «Потурання» (норма до 8 балів) та У- «Ігнорування потреб дитини» (норма до 4 балів). Показники для обох груп в межах норми і відповідають середньому рівню. Порівнюючи дві протилежні шкали, можна відмітити, що і батьки, і матері схильні більш до потурання, ніж до ігнорування потреб дитини.

Кількість та якість вимог до дитини в сім'ї визначається за наступними шкалами:

- Надмірність вимог-обов'язків (Т+)- норма до 4 балів;
- Недостатність вимог-обов'язків дитини (Т-) – норма до 4 балів;
- Надмірність вимог-заборон (З+) – норма до 4 балів;
- Недостатність вимог-заборон до дитини (З-) – норма до 4 балів.

Отримані показники (всі в межах норми) для обох груп (батьки та матері), дають підставу стверджувати, що досліджувані достатньо гармонійно поєднують вимогливість з поблажливістю щодо обов'язків та заборон у вихованні дитини. Однак, якщо порівнювати групи між собою, то необхідно відмітити, що для чоловіків більш притаманне проявляти нестабільне ставлення стосовно вимог-заборон, проявляючи одночасно і вимогливість, і недостатність. Звертаючи увагу на попередні шкали гіпо- та гіперпротекція, можна припустити, що чоловіки менше часу приділяють вихованню дитини, тим самим зменшуючи увагу питанням вимог та заборон, але в періоди, коли вони проявляють інтерес – зростає вимогливість щодо дотримання підлітком встановлених ними правил. Для матерів більш проявлена тенденція проявляти недостатньою мірою вимогливість до дітей стосовно встановлених заборон у сім'ї.

Суворість санкцій (покарань) за порушення вимог дитиною показують результати за шкалами: С+ «Надмірність санкцій» (норма до 4 балів) та С- «Мінімальність санкцій» (норма до 4 балів). Отримані значення як для батьків, так і для матерів в межах нормативних, однак порівнюючи показники для двох протилежних шкал, можна стверджувати, що для респондентів обох груп властиве застосування мінімальної кількості покарань у процесі виховання дитини. Однак показники матерів свідчать про намагання уникнути загалом покарань, що поєднується із схильністю до потурання, невимогливості стосовно певних необхідних правил (якщо брати до уваги результати попередніх шкал).

Застосовуючи критерій Уелча для підтвердження розбіжності середніх значень, отримано наступні результати:

Табл.3.2.

Перевірка рівності середніх значень по двом групам (чоловіки, жінки)

	Статистика (t- Уелча)	Значущість (p)	Величина ефекту (d- Коена)
Г+	-3.31	0.001	-0.594
Г-	5.84	<.001	1.049
З+	2.10	0.038	0.377
С+	2.62	0.010	0.471

Результати свідчать, що є статистично значуща різниця між середніми значеннями двох досліджуваних груп батьків та матерів:

- за рівнем гіперпротекції (Г+) на рівні значущості $p = 0.001$; величина ефекту становить -0.594, що відповідає середньому рівню;
- за рівнем гіпопротекції (Г-) на рівні значущості $p < .001$; величина ефекту становить -1.049, що відповідає високому рівню;

- за рівнем надмірності вимог-заборон (З+) на рівні значущості $p = 0.038$ при помірній величині ефекту 0.377;
- за рівнем надмірності санкцій (С+) на рівні значущості $p = 0.010$ при помірній величині ефекту 0.471.

Таким чином, отримані 0 (гіперпротекція), ніж чоловіки, що відповідно статистично підтверджується і за рівнем гіпопротекції – вищі показники чоловіків. Це дозволяє стверджувати, що чоловіки - батьки менш цікавляться процесом виховання дитини, ніж матері.

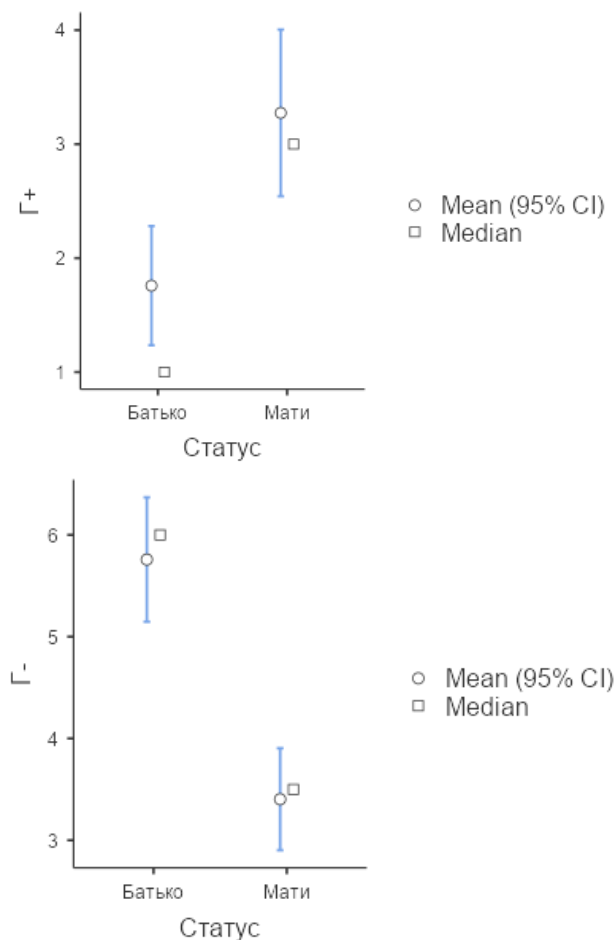

Рис. 3.1. Графіки розподілу середніх значень по двом групам (батьки, матері) за рівнем гіпер- та гіпопротекції

Також отриманий результат статистично підтверджує, що для чоловіків-батьків більш властиво під час виховання висувати більше вимог та заборон (З+), застосовуючи при цьому покарання (С+), аніж для матерів.

Однак, беручи до уваги помірний рівень прояву за даною ознакою, розуміємо, що для чоловіків-батьків не характерний директивний та надсуворий стиль у вихованні.

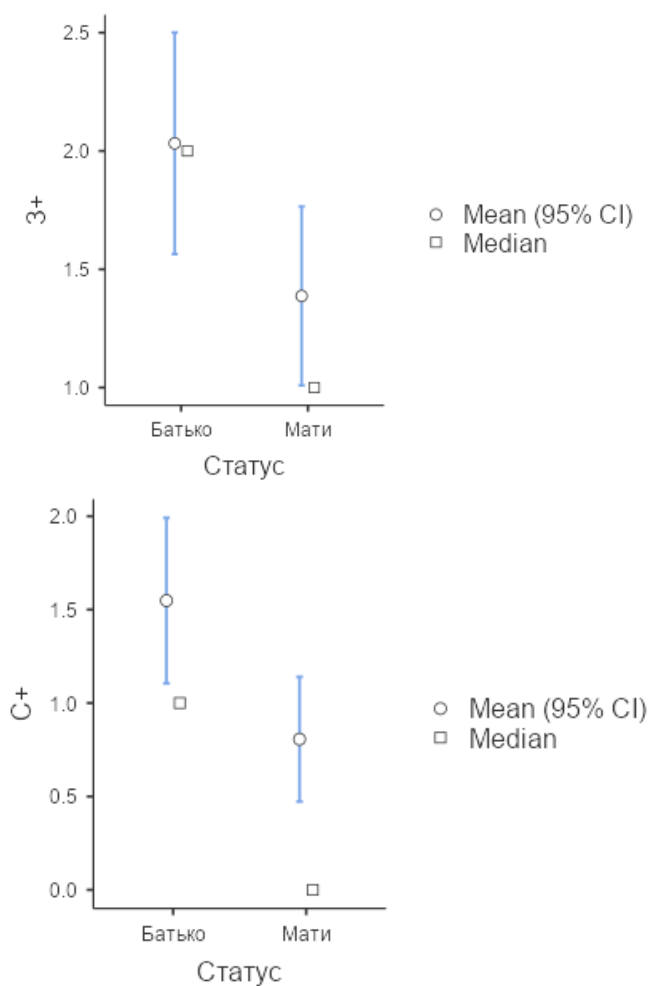

Рис. 3.2. Графіки розподілу середніх значень по двом групам (батьки, матері) за рівнем гіпер- та гіпопротекції

Розглянуті шкали продемонстрували основні стилі у вихованні батьків та матерів, з чого можна зробити висновок, що матері виконують переважно підтримуючу роль у житті підлітка, а батьки – дещо відстороненого, проте достатньою мірою вимогливого стосовно дотримання норм та правил.

Наступні шкали відображають особливості функціонування системи взаємних впливів в дитячо-батьківських стосунках:

Табл.3.3.

Описові характеристики за шкалами АСВ

	Група	Кількість	Середнє арифметичне (M)	Медіана	Стандартне відхилення (SD)
Нестійкість стилю виховання	Батько	62	2.48	2.00	1.63
	Мати	62	1.97	2.00	1.54
Виховна невпевненість батьків	Батько	62	2.39	3.00	1.33
	Мати	62	2.68	3.00	1.36
Фобія втрати дитини	Батько	62	1.23	1.00	1.46
	Мати	62	1.68	1.00	1.75

За шкалою «Нестійкість стилю виховання» (норма до 5 балів) значення для обох груп в межах норми, проте для батьків більш характерно змінювати стилі виховання, тобто від більш суворого до ліберального, ніж для матерів. Поєднуючи із показниками попередніх шкал, можна припустити, що така нестійкість пов'язана саме із періодичністю і кількістю часу та уваги, які чоловіки-батьки приділяють вихованню дитини.

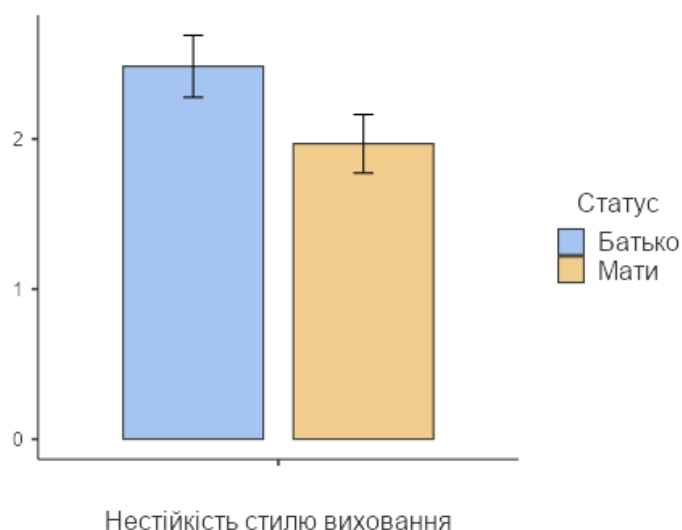

Рис.3.3. Розподіл даних за шкалою «Нестійкість стилю виховання» для чоловіків та жінок

Шкала «Виховна невпевненість батьків» (норма до 5 балів) виявляє порушення, при яких спостерігається потураюча гіперпротекція чи знижений рівень вимог. У даному випадку відбувається перерозподіл влади в сім'ї між дитиною та батьками, коли батьки «йдуть на поводу» у підлітка, поступаючись навіть у питаннях, в яких, на їх власну думку, поступатися не можна. Для респондентів обох груп відзначаються нормативні показники, тобто дане порушення відсутнє, але середній рівень прояву за даною ознакою свідчить про певні проблемні зони у вихованні, можливо незбалансованість або неузгодженість по деяким питанням.

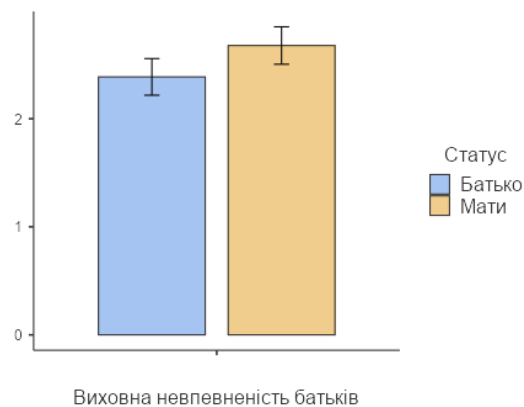

Рис.3.4. Розподіл даних за шкалою «Виховна невпевненість батьків» для чоловіків та жінок

Шкала «Фобія втрати дитини» (норма до 6 балів) розкриває підвищену невпевненість батьків, страх помилитися, перебільшене уявлення про крихкість «дитини». Проявляється у прагненні прислухатися до кожного побажання підлітка і поспішати з його виконанням (потураюча гіперпротекція) або дріб'язково опікувати його (домінуюча гіперпротекція). Для досліджуваних обох груп значення в межах норми та нижче середнього рівня, однак для матерів простежується тенденція щодо появи подібних страхів (порівняно із чоловіками), що може відобразитися і на вихованні.

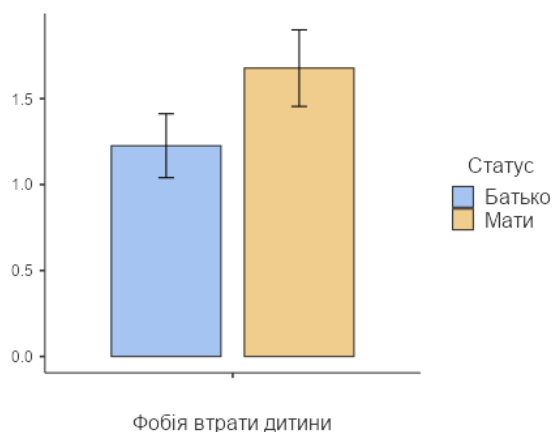

Рис.3.5. Розподіл даних за шкалою «Фобія втрати дитини» для чоловіків та жінок

Застосування критерію Уелча не показало статистично значущої різниці між матерями та батьками за означеними шкалами, а саме: нестійкість стилю виховання, виховна невпевненість батьків, фобія втрати дитини [49].

Слідуючи шкали дозволяють отримати уявлення про структурно-рольові аспекти життєдіяльності сім'ї:

Табл.3.4.

Описові характеристики за шкалами АСВ

	Група	Кількість	Середнє арифметичне (M)	Медіана	Стандартне відхилення (SD)
Розширення сфери батьківських почуттів	Батько	62	1.677	1.00	1.56
	Мати	62	2.677	2.000	2.27
Перевага в підлітку дитячих якостей	Батько	62	0.839	0.00	1.19
	Мати	62	0.919	0.500	1.26
Проекція на дитину власних небажаних якостей	Батько	62	1.823	1.50	1.79
	Мати	62	1.387	0.000	1.70
Винесення конфлікту між подружжям у сферу виховання	Батько	62	0.968	1.00	1.14
	Мати	62	0.790	0.000	1.09

Шкала «Розширення сфери батьківських почуттів» (норма до 6 балів) розкриває джерело порушень у вихованні, що найчастіше проявляється у бажанні батьків, щоб дитина задовольняла частину потреб, які не виходить задовольнити у подружніх взаєминах. Отримані показники для обох груп в межах норми, що свідчить про відсутність даного порушення у вихованні підлітка. Однак, необхідно звернути увагу, що показники матерів відповідають помірному прояву за даною ознакою, що може свідчити про існування такої тенденції з їх боку.

Шкала «Перевага в підлітку дитячих якостей» (норма до 4 балів) дозволяє виявити порушення у вихованні, що обумовлено потураючою гіперпротекцією. У батьків з'являється прагнення ігнорувати дорослішання дітей, стимулювати в них дитячі якості. Значення для і для батьків, і для матерів відповідають низькому рівню, що говорить про відсутність даного порушення у вихованому процесі.

Шкала «Проекція на дитину власних небажаних якостей» (норма до 4 балів) виявляє порушення у вихованні, що складає основу емоційного відкидання, жорстокого поводження. Причиною такого виховання підлітка є те, що в дитині батько або мати бачать ті риси, наявність яких заперечується в самому собі. Показники обох груп в межах норми, однак середній рівень прояву за даною ознакою потребує уваги і для батьків, і для матерів.

Шкала «Винесення конфлікту між подружжям у сферу виховання» (норма до 4 балів) показує тип виховання, що з'єднує в собі потураючу гіперпротекцію одного батька з відкиданням або домінуючою гіперпротекцією іншого. Конфліктність у взаєминах подружжя – часте явище навіть у відносно стабільних сім'ях, проте лише в деяких сім'ях виховання перетворюється на «поле битви» конфліктуючих батьків. Для досліджуваних обох груп показники мають низькі значення, тому можна говорити про відсутність даного порушення у вихованні підлітка, а отже це свідчення про достатньо усвідомлене батьківство з відсутністю перенесення подружніх конфліктів на взаємини із дитиною.

Для підтвердження статистично значущої різниці між середніми значеннями груп застосовано критерій Уелча:

Табл.3.5.

Перевірка рівності середніх значень по двом групам (чоловіки, жінки)

	Статистика (t- Уелча)	Значущість (p)	Величина ефекту (d- Коена)
Розширення сфери батьківських почуттів	-2.86	0.005	-0.514

Результат засвідчує, що є статистично значуща розбіжність між середніми значеннями двох досліджуваних груп батьків та матерів за рівнем прояву ознаки «Розширення сфери батьківських почуттів» на рівні значущості $p = 0.005$; величина ефекту становить -0.514, що відповідає середньому рівню.

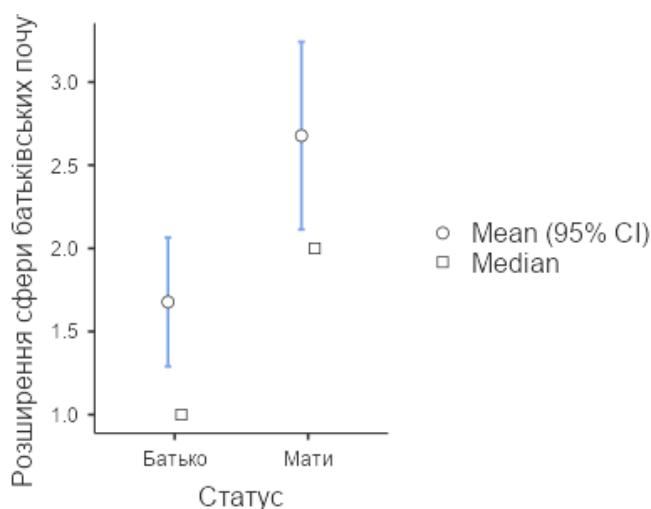

Рис. 3.6. Графіки розподілу середніх значень по двом групам (батьки, матері) за ознакою «Розширення сфери батьківських почуттів»

Таким чином, для матерів більш характерна тенденція до задоволення певних власних потреб за рахунок дитини. Часто такий процес є неусвідомленим, наприклад, коли виникаючий «дефіцит» у подружніх стосунках не обговорюється та не вирішується парою, а переноситься у сферу взаємовідносин із дитиною.

Наступні шкали методики АСВ демонструють роботу механізмів сімейної інтеграції:

Табл.3.6.

Описові характеристики за шкалами АСВ

	Група	Кількість	Середнє арифметичне (M)	Медіана	Стандартне відхилення (SD)
Нерозвиненість батьківських почуттів	Батько	62	2.903	2.00	2.827
	Мати	62	2.2097	1.00	2.410
Перевага чоловічих якостей	Батько	62	0.968	0.00	1.482
	Мати	62	0.0968	0.00	0.393
Перевага жіночих якостей	Батько	62	0.532	0.00	0.953
	Мати	62	1.6935	1.00	1.904

Шкала «Нерозвиненість батьківських почуттів» (норма до 7 балів) відображає тип виховання, що перешкоджає інтеграції сім'ї і лежить в основі таких типів порушення виховання, як гіперпротекція, емоційне відхилення, підвищена моральна відповідальність, жорстоке поводження. Показники і батьків, і матерів нижче середнього рівня, що свідчать про достатнє усвідомлене батьківство, що відображається і на ставленні до підлітка.

Шкали «Перевага чоловічих якостей» (норма до 4 балів) та «Перевага жіночих якостей» (норма до 4 балів) дозволяють виявити порушення в установках батьків по відношенню до підлітка в залежності від її статі. Нерідко ставлення батьків до дитини залежить не від дійсних особливостей дитини, а від тих рис, які батько чи мати приписують його статі, тобто «взагалі чоловікам» або «взагалі жінкам». Так, наприклад, при наявності переваги жіночих якостей спостерігається неусвідомлене неприйняття в підлітку-хлопцеві атрибутів чоловічої статі, його особистих проявів. Показники обох груп за цими шкалами мають низькі значення.

Для визначення статистично значущої відмінності між середніми значеннями досліджуваних груп далі застосовано критерій Уелча:

Табл.3.7.

Перевірка рівності середніх значень по двом групам (чоловіки, жінки)

	Статистика (t- Уелча)	Значущість (p)	Величина ефекту (d- Коена)
Переважа чоловічих якостей	4.47	< .001	0.803
Переважа жіночих якостей	-4.29	< .001	-0.771

Отримані результати свідчать, що є статистично значуща розбіжність між середніми значеннями двох досліджуваних груп батьків та матерів:

- за рівнем прояву ознаки «Переважа чоловічих якостей» на рівні значущості $p < 0.001$; величина ефекту становить 0.803, що відповідає високому рівню;
- за рівнем прояву ознаки «Переважа жіночих якостей» на рівні значущості $p < 0.001$ при середній величині ефекту -0.771.

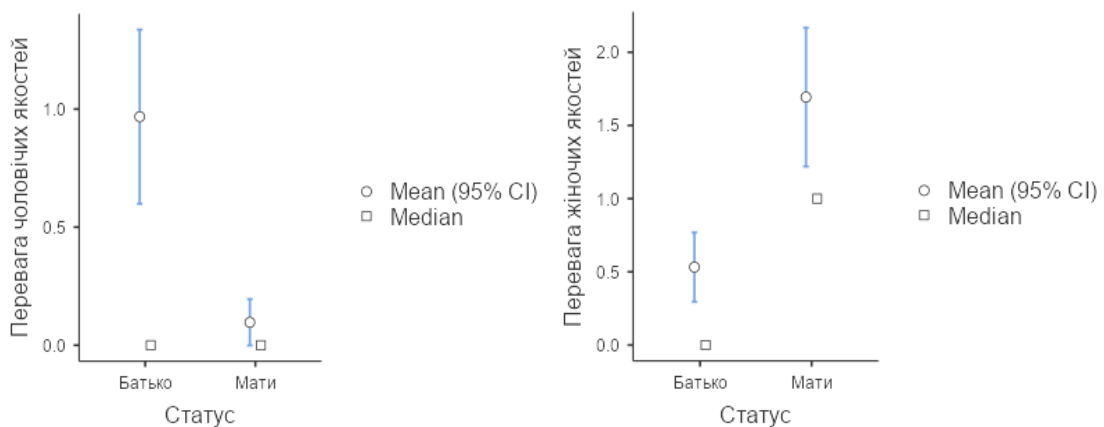

Рис. 3.7. Графіки розподілу середніх значень по двом групам (батьки, матері) за ознаками «Переважа чоловічих якостей» та «Переважа жіночих якостей»

Отже, для деяких чоловіків більш проявлена ознака «Переважа чоловічих якостей», а для жінок - «Переважа жіночих якостей». Однак необхідно зважити

на низькі показники за шкалами, що говорить про нормальне сприйняття матерями і батьками обох статей і прийняття їх в дитині.

За методикою АСВ за цими шкалами (у разі перевищення норми) далі визначається тип порушення, однак оскільки за всіма шкалами показники нормативні, то вирішено простежити який стиль переважає у батьків, а який у матерів, таким чином виявляючи тенденції до можливих порушень у вихованні, що можуть призвести до наслідків, відображаючись на психоемоційному стані підлітка, та загалом впливати на дитячо-батьківські взаємовідносини.

Табл.3.8.

Описові характеристики за шкалами АСВ

	Група	Кількість	Середнє арифметичне (M)	Медіана	Стандартне відхилення (SD)
Потураюча гіперпротекція	Батько	62	12.8	12.5	5.30
	Мати	62	14.81	13.00	6.83
Домінуюча гіперпротекція	Батько	62	17.4	18.0	6.72
	Мати	62	17.97	18.00	8.22
Підвищена моральна відповідальність	Батько	62	13.4	13.0	4.87
	Мати	62	13.56	13.00	5.64
Емоційне відторгнення	Батько	62	19.2	19.0	6.55
	Мати	62	15.31	15.00	5.45
Жорстоке поведження	Батько	62	16.2	15.0	7.15
	Мати	62	11.89	10.50	5.73
Гіпопротекція	Батько	62	12.7	13.0	5.66
	Мати	62	8.81	8.00	4.43

За методикою тип порушення у вихованні визначається шляхом підсумування відповідних шкал, і для різних типів різна кількість шкал, тому

оцінювання результатів здійснюється індивідуально за кожним типом. Отримані дані свідчать про помірний рівень прояву за усіма типами порушень і для батьків, і для матерів, однак для встановлення різниці між середніми значеннями досліджуваних груп було застосовано критерій Уелча для винесення статистично підтверджених висновків.

Табл.3.9.

Перевірка рівності середніх значень по двом групам (чоловіки, жінки)

	Статистика (t- Уелча)	Значущість (p)	Величина ефекту (d- Коена)
Емоційне відторгнення	3.562	< .001	0.6397
Жорстоке поводження	3.731	< .001	0.6701
Гіпопротекція	4.275	< .001	0.7679

Результати свідчать, що є статистично значуща розбіжність між середніми значеннями двох досліджуваних груп батьків та матерів:

- за рівнем прояву типу виховання «Емоційне відторгнення» на рівні значущості $p < 0.001$; величина ефекту становить 0.6397, що відповідає середньому рівню;
- за рівнем прояву типу виховання «Жорстоке поводження» на рівні значущості $p < 0.001$ при середній величині ефекту 0.6701;
- за рівнем прояву типу виховання «Гіпопротекція» на рівні значущості $p < 0.001$; величина ефекту становить 0.7679, що відповідає середньому рівню.

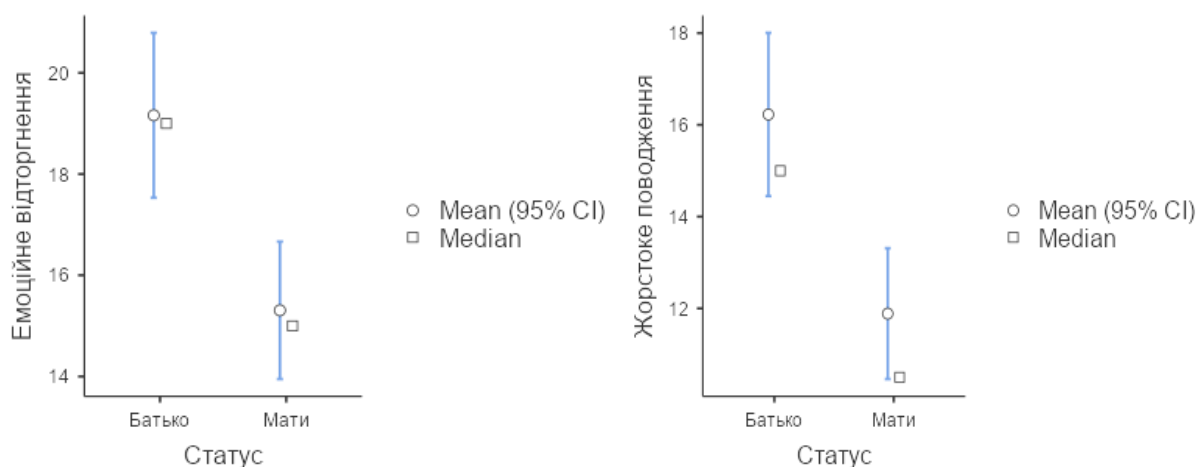

Рис. 3.8. Графіки розподілу середніх значень по двом групам (батьки, матері) за типами виховання «Емоційне відторгнення» і «Жорстоке поводження»

Отже, чоловіки - батьки більш схильні до такого типу порушення виховання як «Емоційне відторгнення», «Жорстоке поводження» та «Гіпопротекція», аніж матері.

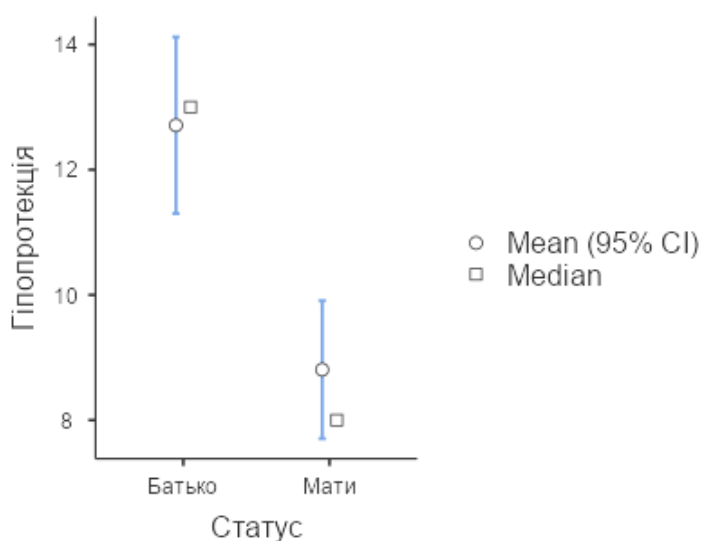

Рис. 3.9. Графіки розподілу середніх значень по двом групам (батьки, матері) за типом виховання «Гіпопротекція»

Зважаючи на отримані дані за усіма шкалами, такий результат дозволяє зробити висновок, що в досліджуваних батьківських парах, матері приділяють більше уваги та часу дитині, однак при цьому займають більш потураючу та поблажливу позицію, не приділяючи достатньо уваги встановленню певних правил та порядку задля збереження стабільності, одночасно задовольняючи у

відносинах із дитиною частину своїх неусвідомлених потреб. Для чоловіків характерне певне відсторонення від процесу виховання, що супроводжується відповідно і емоційною дистанцією із підлітком, однак при приділенні уваги чоловіки-батьки проявляють вимогливість, певну суворість. Така нестабільність може порушувати взаємовідносини між батьком та підлітком, оскільки відстороненість від життя та дорослішання дитини не дозволяє досягнути виникаючі нові потреби підліткового віку, а нерозуміння призводить до проявів агресії з обох сторін.

Далі вивчались дані за опитувальником «Підлітки про батьків». Після того, як підліток відповів на питання (про батька та на матір окремо), всі отримані дані обраховуються окремо на матір та на батька. Потім, по кожному параметру підраховується арифметична сума сирих балів (POZ -позитивний інтерес, DIR – директивність, NOS – ворожість, AUT –автономність та NED - непослідовність). Далі сирі бали переводяться у стандартні відповідно до таблиць. Стандартні бали розташовуються від 1 до 5, і нормою є середнє значення, тобто 3.

Табл.3.10.

Описові характеристики за методикою «Підлітки про батьків»

	Група	Кількість	Середнє арифметичне (M)	Бали
Позитивний інтерес (батько)	дівчина	33	12.61	3
	хлопець	29	12.61	2
Директивність (батько)	дівчина	33	8.55	3
	хлопець	29	10.93	2
Ворожість (батько)	дівчина	33	3.48	3
	хлопець	29	5.64	3
Автономність (батько)	дівчина	33	10.30	3
	хлопець	29	10.57	3
Непослідовність (батько)	дівчина	33	6.73	3
	хлопець	29	6.89	3

Для дівчат по відношенню до батька отримано середні значення по всіх шкалах (3 бали), що свідчать про нормативність стосунків. Нормативні показники за шкалою позитивного інтересу відображають достатній рівень позитивного інтересу батьків до доньок та свідчать про наявність необхідної відкритості відносин між ними, без різких перепадів: від вседозволеності до суворих покарань, з чітким усвідомленням меж того, що можна і чого не можна. За шкалою директивність нормативні показники свідчать про сприйняття доньками батька як авторитета, однак без надмірного остраху перед ним, що підтверджується і показниками за шкалою ворожості, які теж в межах норми. Шкала автономності свідчить, що у сприйнятті дівчат батько є достатньо включеним як у їхнє життя, так і загалом у життя родини, а значення за шкалою непослідовність підтверджують, що батько в їх сприйнятті достатньо надійний та передбачуваний. Загалом такі результати свідчать про достатньо гармонійні відносини між батьком та донькою.

Для хлопців значення за шкалами позитивний інтерес та директивність – 2 бали, що свідчить про слабку вираженість даних параметрів. Позитивний інтерес у відносинах батька та сина розглядається, в першу чергу, як відсутність грубої сили, шанування батьківського авторитету без декларацій догм з боку батька. Психологічне прийняття сина батьком засноване, передусім, на довірі, що при занижених показниках свідчить про недостатній рівень довіри досліджуваних хлопців-підлітків до своїх батьків. Відповідно і знижені показники за шкалою директивність свідчить про недостатній авторитет батька для хлопців. За всіма іншими шкалами – нормативні показники, що говорить про те, що батьки сприймаються хлопцями як достатньо передбачуваний, присутній та не викликаючий ворожості, однак, необхідно враховувати співвіднесення всіх шкал, застосовуючи графік:

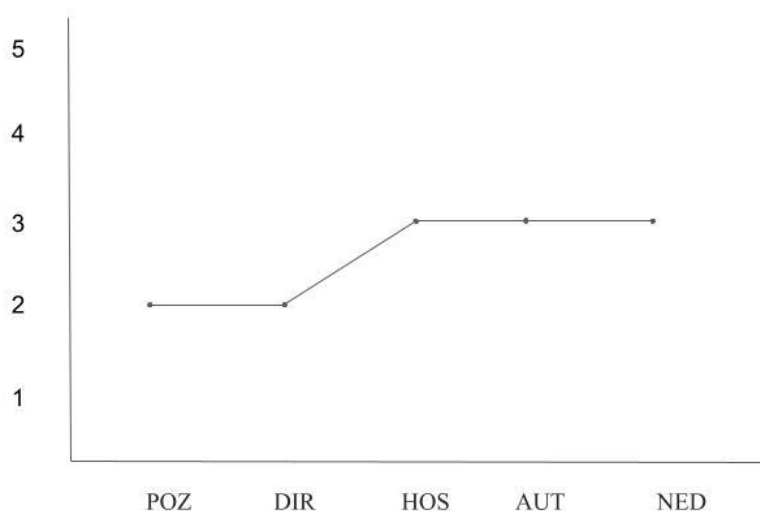

Рис. 3.10. Графічне зображення відношення підлітків-хлопців до батьків

Графік дозволяє простежити, що на фоні зниженого рівня позитивного інтересу та директивності відмічається підвищення рівня ворожості, автономності та непослідовності. Таким чином, для досліджуваних хлопців підліткового віку простежується недовіра до авторитету батька, що позначається на відкритості та благополуччі стосунків. В даному випадку простежується наявність конфлікту, але зважаючи на нормативні показники, цей конфлікт не досяг критичності. Скоріше показники в межах норми свідчать про притаманний підлітковому віку процес спротиву авторитету батька.

Далі вивчались показники за шкалами методики для з'ясування ставлення підлітків до їхніх матерів:

Табл.3.11.

Описові характеристики за методикою «Підлітки про батьків»

	Група	Кількість	Середнє арифметичне (М)	Бали
Позитивний інтерес (мати)	дівчина	33	14.79	2
	хлопець	29	15.75	3
Директивність (мати)	дівчина	33	9.52	2
	хлопець	29	9.82	2
Ворожість (мати)	дівчина	33	4.21	3
	хлопець	29	3.57	2
Автономність (мати)	дівчина	33	10.36	3
	хлопець	29	11.25	3
Непоследовність (мати)	дівчина	33	6.67	2
	хлопець	29	7.04	3

Для дівчат отримано по 2 бали за шкалами: позитивний інтерес, директивність, непослідовність. Згідно методики позитивне ставлення до дочки з боку матері, засноване на психологічному прийнятті, однак описується підлітками-дівчинками як ставлення до маленької дитини, що постійно вимагає уваги, турботи, допомоги, і яка сама по собі мало на що спроможна, тому показник за шкалою в 2 бали говорить про слабку вираженість даного параметра. Проте відсутність нормативних показників свідчить про те, що доньки не відчують позитивного відношення до себе матерів в тій формі яка, їм необхідна, а низькі показники за шкалою директивність та непослідовність свідчать про недостатню довіру та скоріше ригідну передбачуваність матерів з погляду підлітків-дівчат. За іншими шкалами (ворожість, автономність) отримано нормативні показники, проте пропонуємо поглянути на графічне зображення всіх шкал:

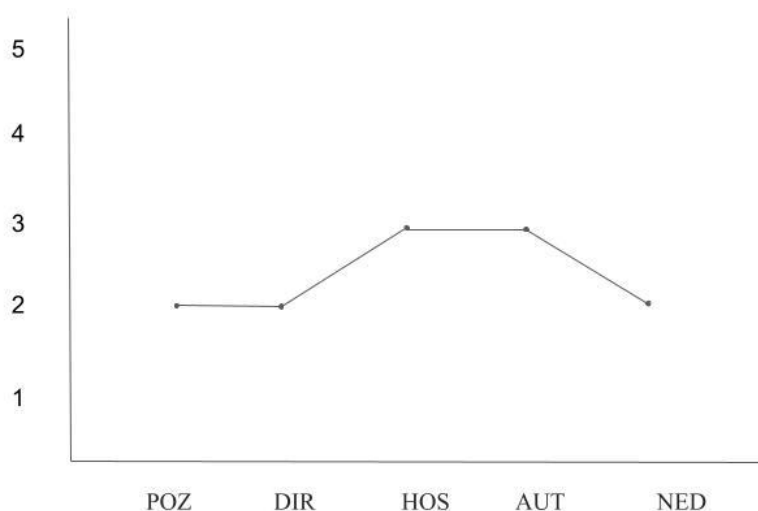

Рис. 3.11. Графічне зображення відношення підлітків-дівчат до матерів

Завдяки побудові графіка ми можемо простежити, що на фоні знижених показників позитивного ставлення, директивності та непослідовності відмічається підвищення значень за шкалами ворожисть та автономність. Тобто в даному випадку важливим є саме співвіднесення значень за всіма шкалами та їх аналіз. Таким чином, можна говорити про деяке відчуження доньок від своїх матерів, неприйняття їхньої значущості як впливової особи, неприйняття саме тієї форми уваги та піклування, які пропонують матері. Простежується певний конфлікт, однак який ще не набув критичної точки, враховуючі рівень показників. Можна віднести таке положення до природних процесів підліткового бунту.

Для підлітків-хлопців отримано по 2 бали (нижче норми) за шкалами директивність та ворожисть, а за шкалами позитивний інтерес, автономність, непослідовність по 3 бали (норма). Таким чином, хлопці відчувають необхідну включеність, зацікавленість, прийняття з боку матерів, сприймаючи їх як достатньо послідовними у своєму ставленні до себе, однак не достатньо авторитарними для сприйняття їх в якості лідера.

Далі вивчались дані досліджуваних підлітків за опитувальником ворожисті Басса-Даркі, що призначений для виявлення виразності фізичної,

вербальної, непрямой агресивності, схильності до роздратування, негативізму, образливості, підозрливості, почуття провини.

Табл.3.12.

Описові характеристики за шкалами опитувальника ворожості Басса
- Даркі

	Група	Кількість	Середнє арифметичне (M)	Медіана	Стандартне відхилення (SD)
Фізична агресія	дівчина	33	2.27	2.00	1.81
	хлопець	29	3.11	3.00	1.64
Непряма агресія	дівчина	33	2.33	2.00	1.45
	хлопець	29	2.21	2.00	1.81
Дратівливість	дівчина	33	2.94	3.00	1.41
	хлопець	29	2.93	3.00	1.59
Негативізм	дівчина	33	3.00	3.00	1.50
	хлопець	29	3.79	4.00	1.10
Образливість	дівчина	33	2.18	2.00	1.57
	хлопець	29	2.46	3.00	1.48
Підозрливість	дівчина	33	1.58	1.00	1.60
	хлопець	29	1.61	2.00	1.37
Вербальна агресія	дівчина	33	3.09	3.00	1.51
	хлопець	29	2.86	3.00	1.04
Почуття провини	дівчина	33	2.48	2.00	1.28
	хлопець	29	2.82	3.00	1.09

Різні шкали відповідають різним формам прояву агресії. Відповідно до методики 3 бали – це середній рівень прояву даних емоцій, звичайний для більшості людей. Якщо результати вищі за означену межу, то можна говорити про вираженість прояву відповідних шкалам форм агресії.

Найнижчі показники і для хлопців, і для дівчат за шкалою «Підозрливість». За всіма іншими шкалами спостерігаються значення в межах

норми, окрім шкал «Негативізм» ($M = 3.79$, $SD = 1.10$) та «Фізична агресія» ($M = 3.11$, $SD = 1.64$), за якими для хлопців значення перевищують нормативні.

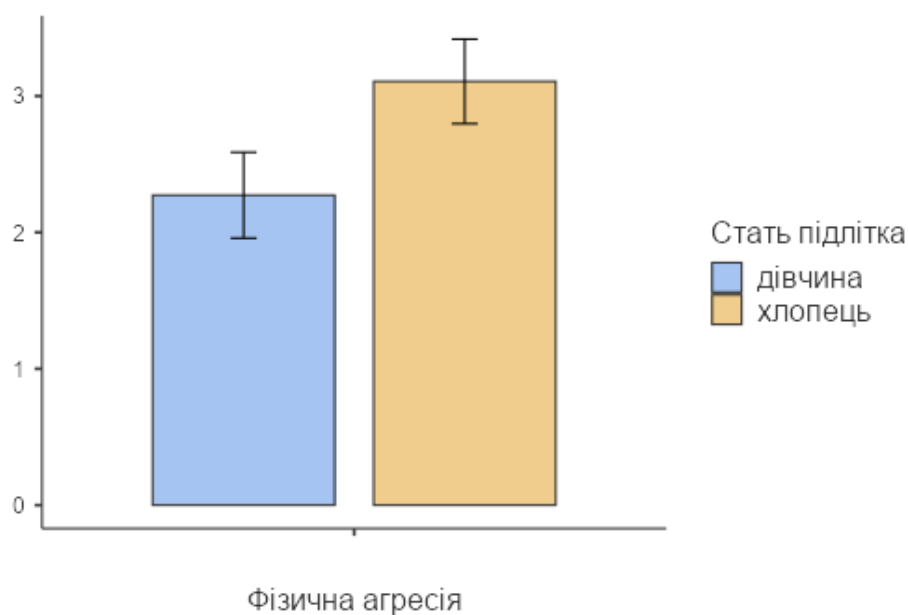

Рис. 3.12. Розподіл даних за рівнем фізичної агресії

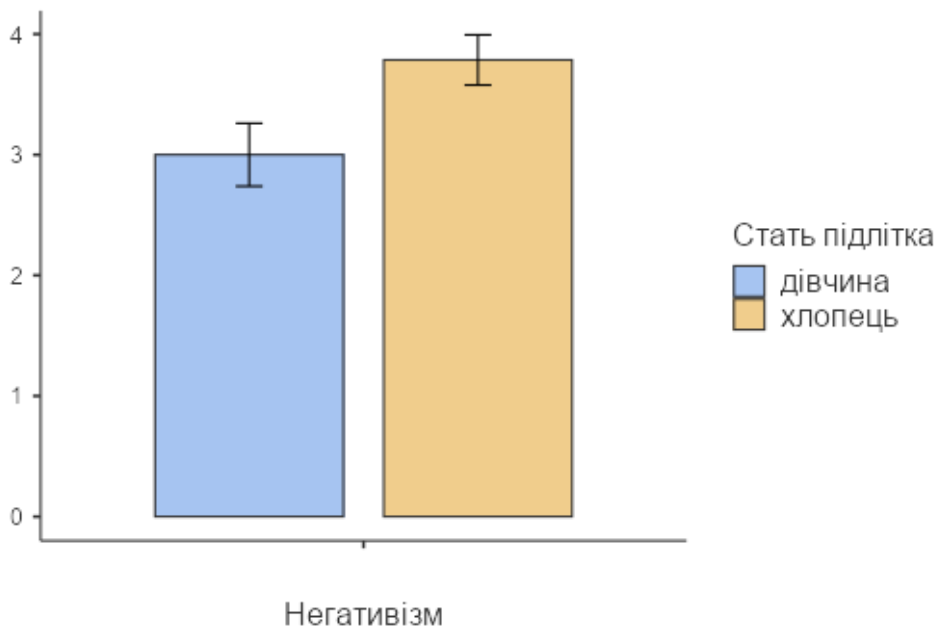

Рис. 3.13. Розподіл даних за рівнем негативізму

Якщо порівняти показники груп, то можна говорити, що для хлопців більш характерно проявляти фізичну агресію, негативізм, образливість та відчувати провину, ніж для дівчат. Для дівчат властиво в більшій мірі проявляти непряму та вербальну агресію, ніж для хлопців.

Проте застосування критерію Уелча показало статистично значущу різницю між середніми значеннями двох груп лише за ознакою «Негативізм», за всіма іншими ознаками можна говорити про можливі тенденції переважання тієї чи іншої форми прояву агресії у підлітків різної статі, а не про закономірність.

Табл.3.13.

Перевірка рівності середніх значень по двом групам (хлопці, дівчата)

	Статистика (t- Уелча)	Значущість (p)	Величина ефекту (d- Коена)
Негативізм	-2.35	0.022	-0.597

Підтверджена статистично значуща розбіжність між середніми значеннями двох досліджуваних груп (хлопці та дівчата) за рівнем прояву негативізму на рівні значущості $p = 0.022$; величина ефекту становить -0.597 , що відповідає середньому рівню.

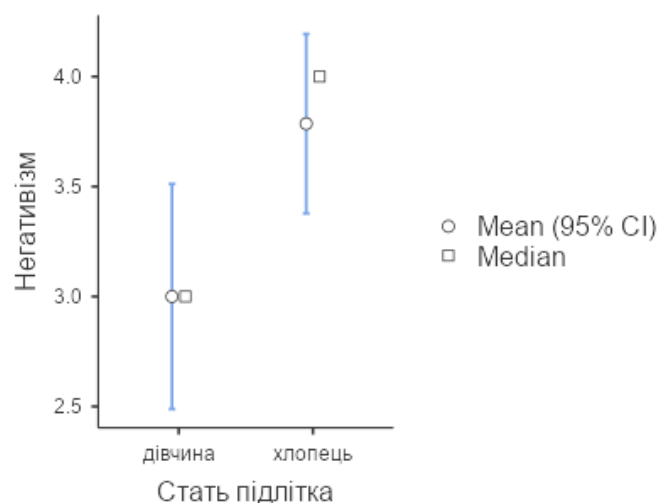

Рис. 3.14. Графіки розподілу середніх значень по двом групам (хлопці, дівчата)

Таким чином статистично підтверджено, що для хлопців-підлітків в більшій мірі властиво проявляти негативізм - типову для підлітка реакцію, що робить безглузді і навіть руйнівні собі вчинки із почуття протесту, ніж дівчатам.

Зважаючи на те, що досліджувані підлітки стикнулися з потужним стресогенним чинником – війною, а відтак частина респондентів вимушено покинула власні домівки, тому вирішено дослідити рівень агресії, виділивши групи для порівняння, залежно від їх місця проживання на даний час: в Україні або за кордоном.

Табл.3.14.

Описові характеристики за шкалами опитувальника ворожості Басса
- Даркі

	Група	Кількість	Середнє арифметичне (M)	Медіана	Стандартне відхилення (SD)
Фізична агресія	за кордоном	30	2.63	3.00	1.75
	в Україні	32	2.72	3.00	1.80
Непряма агресія	за кордоном	30	1.97	2.00	1.43
	в Україні	32	2.56	2.50	1.72
Дратівливість	за кордоном	30	2.77	3.00	1.48
	в Україні	32	3.06	3.00	1.48
Негативізм	за кордоном	30	3.53	4.00	1.25
	в Україні	32	3.09	3.50	1.57
Образливість	за кордоном	30	2.27	2.50	1.66
	в Україні	32	2.38	2.00	1.39
Підозрілість	за кордоном	30	1.80	2.00	1.56
	в Україні	32	1.38	1.00	1.39
Вербальна агресія	за кордоном	30	2.87	2.50	1.14
	в Україні	32	3.03	3.00	1.49
Почуття провини	за кордоном	30	2.60	2.00	1.33
	в Україні	32	2.69	2.50	1.06

Для групи досліджуваних, які вимушено виїхали з України спостерігаються значно вищі показники за ознакою «Негативізм» ($M = 3.53$, $SD = 1.25$), ніж для підлітків, що перебувають зараз в Україні ($M = 3.09$, $SD = 1.57$), при цьому показники обох груп вище норми. Для дітей, що знаходяться в Україні відзначаються вищі показники за рівнем вербальної агресії ($M = 3.03$, $SD = 1.49$) та дратівливості ($M = 3.06$, $SD = 1.48$), ніж для дітей, проживаючих за кордоном, і також перетинають межу норми. Вищі, але в межах нормативних значення підлітків, проживаючих в Україні за рівнем непрямой та фізичної агресії, ніж для дітей, проживаючих в іншій країні.

Для дослідження яким чином взаємопов'язані стилі виховання батьків, а саме порушення процесу виховання, із рівнем агресії підлітків застосовано **кореляційний аналіз**. Кореляційний аналіз - метод обробки статистичних даних, що полягає у вивченні коефіцієнтів кореляції між змінними для встановлення між ними статистично значущих взаємозв'язків. Оскільки за рядом ознак характерний ненормальний розподіл, то для проведення кореляційного аналізу було застосовано коефіцієнт Спірмена (Додаток В, Значення кореляцій та їх значущість між ознакою «Фізична агресія» та шкалами АСВ).

Встановлено помірні позитивні кореляції між ознакою «Фізична агресія» та наступними шкалами АСВ:

- Надмірність вимог-заборон;
- Нерозвиненість батьківських почуттів;
- Жорстоке поводження;
- Гіпопротекція

Слабкі позитивні кореляції між ознакою «Фізична агресія» та наступними шкалами АСВ:

- Ігнорування потреб дитини;
- Проекція на дитину власних небажаних якостей;
- Винесення конфлікту між подружжям у сферу виховання;
- Перевага жіночих якостей;

- Підвищена моральна відповідальність;
- Емоційне відторгнення.

Встановлено помірну негативну кореляцію між фізичною агресією та «Мінімальність санкцій». Таким чином, неусвідомленість батьками власної ролі у вихованні дитини, що проявляється у нерозвиненості батьківських почуттів, неприйняттям особистості дитини під час дорослішання та набуття нових якостей, проєкції на неї власних сподівань та переживань, залучення дитини до дорослих проблем, жорстокість поведінки та ігнорування потреб, емоційна відчуженість, недостатня увага, а також надмірна вимогливість супроводжується зростанням примітивного прояву агресії у підлітка, а саме фізичної.

Табл.3.15.

Значення кореляцій та їх значущість

		Фізична агресія
Позитивний інтерес (батько)	Коефіцієнт Спірмена	-0.400
	Статистична значущість(p)	0.001
Директивність (батько)	Коефіцієнт Спірмена	0.296
	Статистична значущість(p)	0.020
Ворожість (батько)	Коефіцієнт Спірмена	0.347
	Статистична значущість(p)	0.006

Виявлені статистично значущі взаємозв'язки між фізичною агресією та наступними шкалами методики «Підлітки про батьків»:

- негативна середня кореляція із ознакою «Позитивний інтерес» (батько): із зменшенням уваги до дитини, зацікавленості, прийняття з боку батька відбувається зростання фізичної агресії у підлітка;

- слабка позитивна кореляція із ознакою «Директивність» (батько): із зростанням директивності батька зростає і рівень агресії підлітка;
- помірна позитивна кореляція із ознакою «Ворожість» (батько): суворість та скептичне оцінювання дій підлітка батьком супроводжується зростанням рівня агресії.

Виявлено помірні позитивні кореляції між ознакою «Непряма агресія» та наступними шкалами АСВ (Додаток В, Значення кореляцій та їх значущість між ознакою Непряма агресія та шкалами АСВ):

- Ігнорування потреб дитини;
- Недостатність вимог-обов'язків дитини;
- Надмірність вимог-заборон;
- Нерозвиненість батьківських почуттів;
- Проекція на дитину власних небажаних якостей;
- Перевага жіночих якостей;
- Домінуюча гіперпротекція;
- Емоційне відторгнення;
- Перевага в підлітку дитячих якостей;
- Гіпопротекція.

Слабкі позитивні кореляції виявлено між ознакою «Непряма агресія» та наступними шкалами АСВ:

- Гіперпротекція;
- Надмірність санкцій;
- Нестійкість стилю виховання;
- Фобія втрати дитини;
- Винесення конфлікту між подружжям у сферу виховання;
- Перевага чоловічих якостей;
- Потураюча гіперпротекція.

Тобто, саме неблагополучні прояви у вихованні дитини, що проявляється в ігноруванні потреб дитини; прояв як гіперопікування, так і недостатність уваги та емоційне відчуження, неприйняття індивідуальності

підлітка, і загалом недорозвинення батьківських почуттів із залученням дитини до дорослих та особистісних проблем батьками, нестійкість у стилі виховання супроводжується зростанням рівня непрямой агресії у підлітка.

А також існує слабка негативна кореляція між ознаками «Непряма агресія» та «Надмірність вимог-обов'язків», тобто із зростанням надмірності вимог зменшується рівень непрямой агресії, однак пам'ятаємо з попереднього результату, що при зростанні надмірності вимог зростає рівень фізичної агресії. Таким чином непряма агресія стає проявленою фізично.

Табл.3.16.

Значення кореляцій та їх значущість

		Непряма агресія
Позитивний інтерес (батько)	Коефіцієнт Спірмена	-0.437
	Статистична значущість(p)	< .001
Директивність (батько)	Коефіцієнт Спірмена	0.306
	Статистична значущість(p)	0.016
Ворожість (батько)	Коефіцієнт Спірмена	0.435
	Статистична значущість(p)	< .001
Автономність (батько)	Коефіцієнт Спірмена	-0.307
	Статистична значущість(p)	0.015
Непослідовність (батько)	Коефіцієнт Спірмена	0.331
	Статистична значущість(p)	0.009

Виявлено помірні позитивні кореляції між непрямою агресією та наступними шкалами методики «Підлітки про батьків»:

- Директивність (батько);
- Ворожість (батько);

- Непослідовність (батько).

Таким чином, непослідовність у відносинах та вихованні, прояви жорсткості та ригідності у стосунках батька до дитини, а відтак і її неприйняття супроводжується зростанням рівня непрямой агресії.

Встановлено помірні негативні кореляції між непрямой агресією та наступними шкалами методики «Підлітки про батьків»:

- Позитивний інтерес (батько): із зростанням інтересу, уваги, безоціночного ставлення, достатньої включеності у життя дитини супроводжується зменшенням рівня непрямой агресії:
- Автономність (батько): із зростанням формальності та відчуженості у вихованні з боку батька супроводжується зниженням рівня непрямой агресії, однак можна припустити, що агресія набуває іншої форми прояву.

Виявлено помірні позитивні кореляції виявлено між ознакою «Дратівливість» та наступними шкалами АСВ (Додаток В, Значення кореляцій та їх значущість між ознакою Дратівливість та шкалами АСВ):

- Недостатність вимог-обов'язків дитини;
- Надмірність вимог-заборон;
- Нерозвиненість батьківських почуттів;
- Перевага жіночих якостей;
- Домінуюча гіперпротекція.

Встановлено слабкі позитивні кореляції виявлено між ознакою «Дратівливість» та наступними шкалами АСВ:

- Потурання;
- Ігнорування потреб дитини;
- Нестійкість стилю виховання;
- Розширення сфери батьківських почуттів;
- Перевага в підлітку дитячих якостей;
- Проекція на дитину власних небажаних якостей;
- Потураюча гіперпротекція;

- Підвищена моральна відповідальність;
- Емоційне відторгнення;
- Жорстоке поводження;
- Гіпопротекція.

Таким чином, дисгармонійність у вихованні, що проявляється в крайнощах від надмірного контролю, вимогливості, суворості до відстороненості батьків та матерів від дитини, емоційного відторгнення та байдужості супроводжується зростанням роздратування у підлітка. Так діти знаходячись у роздратуванні, перебувають весь час напоготові проявити негативні почуття при найменшому збудженні, що далі може призвести до фізичної чи непрямой агресії.

Табл.3.17.

Значення кореляцій та їх значущість

		Дратівливість
Позитивний інтерес (батько)	Коефіцієнт Спірмена	-0.307
	Статистична значущість(p)	0.015
Директивність (батько)	Коефіцієнт Спірмена	0.395
	Статистична значущість(p)	0.001
Ворожість (батько)	Коефіцієнт Спірмена	0.477
	Статистична значущість(p)	< .001
Непоследовність (батько)	Коефіцієнт Спірмена	0.413
	Статистична значущість(p)	< .001

Виявлено помірні позитивні кореляції між дратівливістю та наступними шкалами методики «Підлітки про батьків»:

- Директивність (батько);
- Ворожість (батько);

- Непослідовність (батько).

А також виявлено помірну негативну кореляцію між дратівливістю та ознакою «Позитивний інтерес» (батько): із зниженням уваги та прийняття з боку батька відбувається зростання рівня дратівливості підлітків.

Отже, зниження уваги до дитини, нестабільність у стосунках, вимогливість та директивність з боку батька відмічається зростом дратівливості підлітків.

Отримано середні позитивні кореляції виявлено між ознакою «Негативізм» та наступними шкалами АСВ (Додаток В, Значення кореляцій та їх значущість між ознакою «Негативізм» та шкалами АСВ):

- Потурання;
- Ігнорування потреб дитини;
- Недостатність вимог-обов'язків дитини;
- Надмірність вимог-заборон;
- Надмірність санкцій;
- Нестійкість стилю виховання;
- Розширення сфери батьківських почуттів;
- Нерозвиненість батьківських почуттів;
- Проекція на дитину власних небажаних якостей;
- Винесення конфлікту між подружжям у сферу виховання;
- Перевага жіночих якостей;
- Домінуюча гіперпротекція;
- Підвищена моральна відповідальність;
- Емоційне відторгнення;
- Жорстоке поводження;
- Гіпопротекція.

Отримано слабкі позитивні кореляції виявлено між ознакою «Негативізм» та наступними шкалами АСВ:

- Гіперпротекція;
- Перевага в підлітку дитячих якостей;

- Фобія втрати дитини;
- Перевага чоловічих якостей;
- Потураюча гіперпротекція;

А також існує слабка негативна кореляція між ознаками «Негативізм» та «Мінімальність санкцій». Розуміючи, що негативізм - типова підліткова реакція через почуття протесту, однак яка може проявлятися навіть у руйнівних для себе вчинках, то будь-яке відхилення у вихованні в бік неблагополуччя та проблемні зони у стосунках із батьками супроводжується проявом у підлітка саме такої ознаки. Протест може бути викликаний як надмірною чи домінуючою опікою з боку батьків, так і внаслідок ігнорування батьками власних обов'язків та важливості бути підтримуючими батьківськими фігурами по відношенню до дитини. Жорстокість у ставленні, емоційна холодність, директивність замість прийняття та безумовної любові по відношенню до дитини відображається на самостваленні підлітка, а відтак і формуючи схильність спрямовувати агресію ним на себе.

Табл.3.18.

Значення кореляцій та їх значущість

		Негативізм
Директивність (батько)	Коефіцієнт Спірмена	0.543
	Статистична значущість(p)	<.001
Ворожість (батько)	Коефіцієнт Спірмена	0.396
	Статистична значущість(p)	0.001
Директивність (мати)	Коефіцієнт Спірмена	0.328
	Статистична значущість(p)	0.009
Ворожість (мати)	Коефіцієнт Спірмена	0.330
	Статистична значущість(p)	0.009

Виявлено помірні позитивні кореляції між негативізмом та наступними шкалами методики «Підлітки про батьків»:

- Директивність (батько);
- Ворожість (батько);
- Директивність (мати);
- Ворожість (мати).

Таким чином, негативне ставлення до дитини з боку обох батьків, їх надмірна авторитарність без урахування інтересів дитини супроводжується зростанням негативізму у підлітка.

Визначено середні позитивні кореляції виявлено між ознакою «Образливість» та наступними шкалами АСВ (Додаток В, Значення кореляцій та їх значущість між ознакою «Образливість» та шкалами АСВ):

- Недостатність вимог-обов'язків дитини;
- Надмірність вимог-заборон;
- Нестійкість стилю виховання;
- Проекція на дитину власних небажаних якостей;
- Винесення конфлікту між подружжям у сферу виховання;
- Перевага жіночих якостей;
- Домінуюча гіперпротекція;
- Підвищена моральна відповідальність;
- Емоційне відторгнення;
- Жорстоке поводження;
- Гіпопротекція;
- Ігнорування потреб дитини.

Отримано слабкі позитивні кореляції виявлено між ознакою «Образливість» та наступними шкалами АСВ:

- Гіперпротекція;
- Фобія втрати дитини;
- Перевага чоловічих якостей;
- Потураюча гіперпротекція.

Із зростанням проявів за перерахованими ознаками зростає рівень вразливості підлітка, а саме готовність бачити в словах та вчинках інших людей глузування, зневагу, бажання принизити. Таким чином, стиль виховання, а саме порушення важливих аспектів у вихованні, сприяє тому, аби дитина відчувала невпевненість щодо бачення себе у стосунках з іншими, сприймаючи їх як загрозливі.

Табл.3.19.

Значення кореляцій та їх значущість

		Образливість
Позитивний інтерес (батько)	Коефіцієнт Спірмена	-0.432
	Статистична значущість(p)	< .001
Директивність (батько)	Коефіцієнт Спірмена	0.332
	Статистична значущість(p)	0.008
Ворожість (батько)	Коефіцієнт Спірмена	0.426
	Статистична значущість(p)	< .001
Непоследовність (батько)	Коефіцієнт Спірмена	0.362
	Статистична значущість(p)	0.004
Ворожість (мати)	Коефіцієнт Спірмена	0.267
	Статистична значущість(p)	0.036
Непоследовність (мати)	Коефіцієнт Спірмена	0.409
	Статистична значущість(p)	< .001

Виявлено помірні позитивні кореляції між образливістю та наступними шкалами методики «Підлітки про батьків»:

- Директивність (батько);
- Ворожість (батько);
- Непослідовність (батько);
- Ворожість (мати);
- Непослідовність (мати).

А також встановлено середню негативну кореляцію між вразливістю та ознакою «Позитивний інтерес» (батько): із зниженням уваги та прийняття з боку батька підліток стає вразливішим.

Отже, зниження уваги до дитини, нестабільність у відносинах, вимогливість та директивність як з боку батька, так і з боку матері відмічається зростанням образливості підлітків.

Встановлено середні позитивні кореляції виявлено між ознакою «Підозрілість» та наступними шкалами АСВ (Додаток В, Значення кореляцій та їх значущість між ознакою «Підозрілість» та шкалами АСВ):

- Потурання;
- Недостатність вимог-обов'язків дитини;
- Надмірність вимог-заборон;
- Нестійкість стилю виховання;
- Фобія втрати дитини;
- Винесення конфлікту між подружжям у сферу виховання;
- Потураюча гіперпротекція;
- Домінуюча гіперпротекція;
- Підвищена моральна відповідальність;
- Емоційне відторгнення;
- Жорстоке поводження;
- Гіпопротекція.

Визначено слабкі позитивні кореляції виявлено між ознакою «Підозрілість» та наступними шкалами АСВ:

- Гіперпротекція;
- Ігнорування потреб дитини;

- Надмірність санкцій;
- Розширення сфери батьківських почуттів;
- Виховна невпевненість батьків;
- Нерозвиненість батьківських почуттів;
- Проекція на дитину власних небажаних якостей;
- Перевага жіночих якостей.

Прояв зазначених ознак батьками у вихованні сприяє зростанню у підлітка готовності бачити у вчинках та висловлюваннях оточуючих прихований намір, спрямований проти нього. Одне з завдань батьків – створення стабільного «хорошого» внутрішнього об'єкта у дитини, який впливає на сприйняття світу загалом як безпечного. Таким чином, проявляючи нездорові методи виховання батьки порушують здатність довіряти навколишньому світу, і оточенню зокрема.

Табл.3.20.

Значення кореляцій та їх значущість

		Підозрілість
Директивність (батько)	Коефіцієнт Спірмена	0.357
	Статистична значущість(p)	0.004
Ворожість (батько)	Коефіцієнт Спірмена	0.287
	Статистична значущість(p)	0.024
Непоследовність (мати)	Коефіцієнт Спірмена	0.350
	Статистична значущість(p)	0.005

Виявлено помірні позитивні кореляції між підозрілістю підлітка та наступними шкалами методики «Підлітки про батьків»: Директивність (батько); Непоследовність (мати) та слабку позитивну кореляцію із шкалою - Ворожість (батько). Отже, вороже - подавляюче ставлення з боку батька та

дисгармонійно-непослідовне відношення з боку матері супроводжується зростанням підозрілості у дитини, що при досягання критичної точки може позначитися на його соціальній адаптації.

Табл.3.21.

Значення кореляцій та їх значущість

	Вербальна агресія	
Потурання	Коефіцієнт Спірмена	0.206
	Статистична значущість(p)	0.022
Недостатність вимог-обов'язків дитини	Коефіцієнт Спірмена	0.240
	Статистична значущість(p)	0.007
Нестійкість стилю виховання	Коефіцієнт Спірмена	0.254
	Статистична значущість(p)	0.004
Домінуюча гіперпротекція	Коефіцієнт Спірмена	0.200
	Статистична значущість(p)	0.026
Емоційне відторгнення	Коефіцієнт Спірмена	0.212
	Статистична значущість(p)	0.018
Жорстоке поводження	Коефіцієнт Спірмена	0.228
	Статистична значущість(p)	0.011
Гіпопротекція	Коефіцієнт Спірмена	0.236
	Статистична значущість(p)	0.008

Визначено слабкі позитивні кореляції виявлено між ознакою «Вербальна агресія» та наступними шкалами АСВ:

- Потурання;
- Недостатність вимог-обов'язків дитини;
- Нестійкість стилю виховання;
- Домінуюча гіперпротекція;
- Емоційне відторгнення;
- Жорстоке поводження;
- Гіпопротекція.

Таким чином, при відхиленнях від гармонійного стилю виховання: від надмірного контролю з боку батьків із жорстоким поводженням і емоційною холодністю до навпаки потурання без чітких обмежень та правил спостерігається зростання рівня вербальної агресії підлітка.

Табл.3.22.

Значення кореляцій та їх значущість

		Вербальна агресія
Директивність (батько)	Коефіцієнт Спірмена	0.294
	Статистична значущість(p)	0.020
Ворожість (батько)	Коефіцієнт Спірмена	0.309
	Статистична значущість(p)	0.015

Виявлено помірну позитивну кореляцію між рівнем вербальної агресії підлітка та шкалою методики «Підлітки про батьків» - Директивність (батько); а також слабку позитивну кореляцію із шкалою - Ворожість (батько). Тобто при наявності директивного та суворого ставлення до дитини з боку батька супроводжується зростанням рівня вербальної агресії підлітка.

Визначено середні позитивні кореляції виявлено між ознакою «Почуття провини» та наступними шкалами АСВ (Додаток В, Значення кореляцій та їх значущість між ознакою «Почуття провини» та шкалами АСВ):

- Гіперпротекція;
- Надмірність вимог-заборон;
- Домінуюча гіперпротекція;
- Підвищена моральна відповідальність;
- Емоційне відторгнення.

Виявлено слабкі позитивні кореляції виявлено між ознакою «Почуття провини» та наступними шкалами АСВ:

- Потурання;
- Ігнорування потреб дитини;
- Недостатність вимог-обов'язків дитини;
- Нестійкість стилю виховання;
- Розширення сфери батьківських почуттів;
- Виховна невпевненість батьків;
- Фобія втрати дитини;
- Нерозвиненість батьківських почуттів;
- Винесення конфлікту між подружжям у сферу виховання;
- Перевага жіночих якостей;
- Потураюча гіперпротекція;
- Жорстоке поводження;
- Гіпопротекція.

Зазначені ознаки свідчать про неусвідомленість батьківства з боку батьків, що проявляється від надмірної гіперопіки до недостатньої включеності у життя дитини, не прийняттям її дорослішання, застосування директивних методів виховання, поглиненість батьків у особисті страхи і сімейні проблеми із втягуванням дитини задля їх вирішення. Такі дисгармонійні прояви у вихованні створюють для дитини певне дезорієнтування, адже дитина, навіть підліткового віку, ще не здатна досягнути

в повній мірі існуючі реалії та осмислити складні ситуації, не маючи ще життєвого досвіду. Така неможливість породжує у підлітка відчуття відповідальності та власної «негідності», а відтак і почуття провини.

Табл.3.23.

Значення кореляцій та їх значущість

		Почуття провини
Директивність (батько)	Коефіцієнт Спірмена	0.265
	Статистична значущість(p)	0.037
Ворожість (батько)	Коефіцієнт Спірмена	0.333
	Статистична значущість(p)	0.008
Непоследовність (батько)	Коефіцієнт Спірмена	0.305
	Статистична значущість(p)	0.016
Непоследовність (мати)	Коефіцієнт Спірмена	0.392
	Статистична значущість(p)	0.002

Виявлено середні позитивні кореляції між ознакою «Почуття провин» у підлітка та наступними шкалами методики «Підлітки про батьків»:

- Ворожість (батько);
- Непоследовність (батько);
- Непоследовність (мати).

А також встановлено слабку позитивну кореляцію із шкалою Директивність (батько). Отже, дисгармонійно-непоследовне ставлення і з боку батьків, і з боку матерів, а також вороже – подавляючі відношення батьків (чоловіків) до дитини супроводжується зростанням почуття провини у підлітка.

Якщо підсумувати результати кореляційного аналізу, то можна зробити висновок, що буд-які відхилення у вихованні від нормативного позначаються на проявах різних форм агресії у підлітках, а також на їхньому негативізмі та відношенні до світу та до оточення (підозрілість).

Для підтвердження або спростування впливу стилів виховання, а саме типів порушень у виховному процесі з боку батьків на рівень агресії підлітків застосовано **регресійний аналіз**. Метод регресійного аналізу - метод визначення відокремленого і спільного впливу факторів на результативну ознаку та кількісної оцінки цього впливу шляхом використання відповідних критеріїв. Оскільки за опитувальником підліткової ворожості у даній адаптації не визначається інтегративний показник, то вирішено будувати регресійні моделі, спираючись на результати кореляційного аналізу та виділяючи найбільш показові результати.

Табл.3.24.

Результати регресійного аналізу для першої регресійної моделі

Фізична агресія			
Предиктори	Коефіцієнт (r)	Стандартна похибка	Статистична значущість(p)
Константа	2.680	0.5975	< .001
Емоційне відторгнення	-0.301	0.1100	0.007
Жорстоке поведження	0.348	0.1010	< .001
Перевага жіночих якостей	0.245	0.0980	0.014
Фобія втрати дитини	-0.218	0.0964	0.026
Стать підлітка:			
хлопець – дівчина	0.662	0.2947	0.027

За результатом регресійного аналізу встановлено сумісний вплив чинників «Емоційне відторгнення», «Жорстоке поведження», «Перевага жіночих якостей», «Фобія втрати дитини» та фактор статі підлітка (хлопці) на рівень фізичної агресії підлітка. Для даної регресійної моделі отримано коефіцієнт детермінації $R^2 = 0.245$, який визначає, що доля варіації рівня

фізичної агресії пояснюється варіацією вище зазначених предикторів на 24.5%. Інші 75.5% пояснюються дією інших чинників.

Табл.3.25.

Коефіцієнт детермінації для першої регресійної моделі

Регресійна модель	R	R ²
1	0.495	0.245

Таким чином, на рівень фізичної агресії хлопців у підлітковому віці впливає такий тип виховання, в якому присутня жорстокість та емоційне відчуження по відношенню до них з одночасним поєднанням із страхом втратити дитину (що проявляється у гіперконтролі) та не прийняттям з боку батьків дорослішання сина з набуттям більш чоловічих якостей.

При створенні другої регресійної моделі отримано наступний результат:

Табл.3.26.

Результати регресійного аналізу для другої регресійної моделі

Негативізм			
Предиктори	Коефіцієнт (r)	Стандартна похибка	Статистична значущість(p)
Константа	2.4135	0.4217	< .001
Домінуюча гіперпротекція	0.0811	0.0215	< .001
Жорстоке поводження	0.2339	0.0752	0.002
Емоційне відторгнення	-0.2157	0.0892	0.017
Стать підлітка:			
хлопець – дівчина	0.4394	0.2060	0.035
зміни у місці проживання (підлітки):			
за кордоном - в Україні	0.5325	0.1988	0.008

Створення другої регресійної моделі дозволило визначити, що доля варіації рівня негативізму у підлітків пояснюється варіацією сумісного впливу змінних «Домінуюча гіперпротекція», «Жорстоке поводження», «Емоційне відторгнення», фактор статі та місця проживання (на даний час) на 40.1% (коефіцієнт детермінації $R^2 = 0.401$). Інші 59.9% пояснюються дією інших чинників.

Табл.3.27.

Коефіцієнт детермінації для другої регресійної моделі

Регресійна модель	R	R ²
2	0.633	0.401

Такий результат дозволяє стверджувати, що на негативізм впливає стиль виховання із домінуванням контролю, суворості без будь-якої емоційної близькості по відношенню до дитини з боку батьків, при цьому впливовим є фактор статі, оскільки хлопці більш схильні до такої форми агресії, а також фактор проживання за кордоном. Можна припустити, що батьки переживають кризисний період адаптування у іншій країні і не в змозі проявляти емоційну чутливість до підлітка, замінюючи турботу на підвищений контроль.

При створенні третьої регресійної моделі отримано наступний результат:

Табл.3.28.

Результати регресійного аналізу для третьої регресійної моделі

Непряма агресія			
Предиктори	Коефіцієнт (r)	Стандартна похибка	Статистична значущість(p)
Константа	0.2108	0.4463	0.638
Нерозвиненість батьківських почуттів	0.2444	0.0521	<.001
Потураюча гіперпротекція	0.0579	0.0216	0.008
Стать підлітка:			
дівчина – хлопець	0.6771	0.2790	0.017
зміни у місці проживання (підлітки):			
в Україні – за кордоном	0.5120	0.2637	0.055

Встановлений спільний вплив змінних «Нерозвиненість батьківських почуттів», «Потураюча гіперпротекція», фактор статі та місця проживання на даний час. Коефіцієнт детермінації $R^2 = 0.224$ визначає, що доля варіації рівня непрямої агресії пояснюється варіацією зазначених предикторів на 22.4%. Інші 77.6% пояснюються дією інших чинників.

Табл.3.29.

Коефіцієнт детермінації для третьої регресійної моделі

Регресійна модель	R	R^2
3	0.474	0.224

Такий результат свідчить про те, що нерозвиненість батьківських почуттів, а відтак і не усвідомлення батьками власної ролі у житті і розвитку дитини, намагаючись надмірно опікуватися, не приймаючи особистість підлітка та його потреби, призводить до того, що агресія набуває форму неявної, завуальованої з боку дитини. При цьому дівчата більш схильні до такої форми агресії, а також має значення факт проживання на даний час в Україні. Можна припустити, що постійно існуюча небезпека на території

України змушує батьків більше уваги приділяти підліткам, однак в період підліткового бунту переважно дівчата сприймають це негативно - як відношення до малої дитини. Вибір саме такої непрямой форми агресії зумовлений саме через надмірно опікуючу позицію батьків (які не зовсім ще усвідомлюють, що в підлітковому віці необхідно переглядати ставлення до дитини, приймаючи її дорослішання), проявляючи спротив проти небажаної контролюючої турботи батьків.

3.2. Інтерпретація результатів дослідження агресивності підлітків в залежності від стилю батьківського виховання та виїзду з України.

Для емпіричного дослідження було сформовано наступні групи для порівняння:

- Група батьків та група матерів.
- Групи підлітків залежно від статі: хлопці та дівчата.
- Групи підлітків залежно від їх місця проживання на даний час: в Україні або за кордоном.

Методика Аналіз сімейних взаємовідносин дозволяє зрозуміти особливості виховання у родині підлітка.

З'ясовано, що у чоловіків і у жінок достатньо оптимальне ставлення стосовно кількості уваги і сил, які вони відводять на виховання підлітка. Однак жінки відводять вихованню більш важливе місце у житті. Це підтверджує порівняння середніх значень по шкалам гіперпротекція (в матерів показник більший), що відповідно статистично підтверджується і за рівнем гіпопротекції – вищі показники чоловіків. Батькам-чоловікам більш притаманно віднесення інтересів дитини до периферії власної уваги, що проявляється у меншій зацікавленості відносно поточних справ дитини. Це підтверджується і застосуванням критерія Уелча для підтвердження розбіжності середніх значень: показники гіперпротекції більші у жінок, гіпопротекції у чоловіків.

Згідно отриманих результатів і чоловікам і жінкам властиве застосування мінімальної кількості покарань у процесі виховання дитини. Однак показники матерів свідчать про намагання уникнути загалом покарань, що поєднується із схильністю до потурання, невимогливості стосовно певних необхідних правил. Це підтверджується статистично, оскільки для чоловіків-батьків більш властиво під час виховання висувати більше вимог та заборон (З+), застосовуючи при цьому покарання (С+), аніж для матерів. Однак, беручи до уваги помірний рівень прояву за даною ознакою, розуміємо, що для чоловіків-батьків не характерний директивний та надсуворий стиль у вихованні.

Розглянуті шкали продемонстрували основні стилі у вихованні батьків та матерів, з чого можна зробити висновок, що матері виконують переважно підтримуючу роль у житті підлітка, а батьки-чоловіки – дещо відсторонені, проте достатньою мірою вимогливі стосовно дотримання норм та правил.

Ознака розширення сфери батьківських почуттів на дитину зазначає, що для опитаних матерів більш характерна тенденція до задоволення певних власних потреб за рахунок дитини. Часто такий процес є неусвідомленим, наприклад, коли виникаючий «дефіцит» у подружніх стосунках, який не обговорюється та не вирішується парою, а переноситься у сферу взаємовідносин із дитиною.

Показники і батьків, і матерів щодо нерозвинутості батьківських почуттів нижче середнього рівня, що свідчать про достатнє усвідомлене батьківство, що відображається і на ставленні до підлітка.

Далі вивчались дані за опитувальником **«Підлітки про батьків»**.

Для дівчат по відношенню до батька отримано середні значення по всім шкалам, що свідчать про нормативність стосунків. Нормативні показники за шкалою позитивного інтересу відображають достатній рівень позитивного інтересу батьків до доньок та свідчать про наявність необхідної відкритості відносин між ними, без різких перепадів: від вседозволеності до суворих покарань, з чітким усвідомленням меж того, що можна і чого не можна. За

шкалою директивність нормативні показники свідчать про сприйняття доньками батька як авторитета, однак без надмірного остраху перед ним, що підтверджується і показниками за шкалою ворожості, які теж в межах норми. Шкала автономності свідчить, що у сприйнятті дівчат батько є достатньо включеним як у їхнє життя, так і загалом у життя родини, а значення за шкалою непослідовність підтверджують, що батько в їх сприйнятті достатньо надійний та передбачуваний. Загалом такі результати свідчать про достатньо гармонійні відносини між батьком та донькою.

Для досліджуваних хлопців підліткового віку простежується недовіра до авторитета батька, що позначається на відкритості та благополуччі стосунків. В даному випадку простежується наявність конфлікту, але зважаючи на нормативні показники, цей конфлікт не досяг критичності. Скоріше показники в межах норми свідчать про притаманний підлітковому віку процес спротиву авторитету батька.

Можна говорити про деяке відчуження доньок від своїх матерів, неприйняття їхньої значущості як впливової особи, неприйняття саме тієї форми уваги та піклування, які пропонують матері. Простежується певний конфлікт, однак який ще не набув критичної точки, враховуючі рівень показників. Можна віднести таке положення до природних процесів підліткового бунту.

Хлопці ж з боку мами відчувають необхідну включеність, зацікавленість, прийняття з боку матерів, сприймаючи їх як достатньо послідовними у своєму ставленні до себе, однак не достатньо авторитарними для сприйняття їх в якості лідера.

Далі вивчались дані досліджуваних підлітків за **опитувальником ворожості Басса-Даркі**.

Якщо порівняти показники груп хлопців і дівчат, то можна говорити, що для хлопців більш характерно проявляти фізичну агресію, негативізм, образливість та відчувати провину, ніж для дівчат. Для дівчат властиво в більшій мірі проявляти непряму та вербальну агресію, ніж для хлопців.

Проте застосування критерію Уелча показало статистично значущу різницю між середніми значеннями двох груп лише за ознакою «Негативізм», за всіма іншими ознаками можна говорити про можливі тенденції переважання тієї чи іншої форми прояву агресії у підлітків різної статі, а не про закономірність. Таким чином статистично підтверджено, що для хлопців-підлітків в більшій мірі властиво проявляти негативізм - типову для підлітка реакцію, що робить безглузді і навіть руйнівні собі вчинки із почуття протесту, ніж дівчатам.

Зважаючи на те, що досліджувані підлітки стикнулися з потужним стресогенним чинником – війною, а відтак частина респондентів вимушено покинула власні домівки, тому вирішено дослідити рівень агресії, виділивши **групи для порівняння, залежно від їх місця проживання** на даний час: в Україні або за кордоном.

Для групи досліджуваних, які вимушено виїхали з України спостерігаються значно вищі показники за ознакою «Негативізм», ніж для підлітків, що перебувають зараз в Україні, при цьому показники обох груп вище норми. Для дітей, що знаходяться в Україні відзначаються вищі показники за рівнем вербальної агресії та дратівливості, ніж для дітей, проживаючих за кордоном, і також перетинають межу норми. Вищі, але в межах нормативних значення підлітків, проживаючих в Україні за рівнем непрямой та фізичної агресії, ніж для дітей, проживаючих в іншій країні.

Для дослідження яким чином взаємопов'язані стилі виховання батьків, а саме порушення процесу виховання, із рівнем агресії підлітків застосовано **кореляційний аналіз**. Оскільки за рядом ознак характерний ненормальний розподіл, то для проведення кореляційного аналізу було застосовано коефіцієнт Спірмена [50, 51].

Таким чином, неусвідомленість батьками власної ролі у вихованні дитини, що проявляється у нерозвиненості батьківських почуттів, неприйняттю особистості дитини під час дорослішання та набуття нових якостей, проекції на неї власних сподівань та переживань, залучення дитини

до дорослих проблем, жорстокість поведження та ігнорування потреб, емоційна відчуженість, недостатня увага, а також надмірна вимогливість супроводжується зростанням примітивного прояву агресії у підлітка, а саме фізичної. Виявлено негативну кореляцію між шкалою «Позитивний інтерес» опитувальника «Підлітки про батьків» та фізичною агресією, що говорить про збільшення фізичної агресії підлітка у зменшенні уваги до дитини, зацікавленості і прийняття. Також із зростанням директивності і ворожості батька, зростає рівень фізичної агресії підлітка.

Неблагополучні прояви у вихованні дитини, що проявляється в ігноруванні потреб дитини; прояв як гіперопікування, так і недостатність уваги та емоційне відчуження, неприйняття індивідуальності підлітка, і загалом недорозвинення батьківських почуттів із залученням дитини до дорослих та особистісних проблем батьками, нестійкість у стилі виховання супроводжується зростанням рівня непрямой агресії у підлітка. Також виявлено, що існує слабка негативна кореляція між ознаками «Непряма агресія» та «Надмірність вимог-обов'язків», тобто із зростанням надмірності вимог зменшується рівень непрямой агресії, однак пам'ятаємо з попереднього результату, що при зростанні надмірності вимог зростає рівень фізичної агресії. Таким чином непряма агресія стає проявленою фізично.

Подивимось які кореляції виявлені між непрямою агресією та показниками опитувальника «Підлітки про батьків». Бачимо, що непослідовність у відносинах та вихованні, прояви жорсткості та ригідності у стосунках батька до дитини, а відтак і її неприйняття супроводжується зростанням рівня непрямой агресії.

Дратівливість пов'язана з дисгармонійністю у вихованні, що проявляється в крайнощах від надмірного контролю, вимогливості, суворості до відстороненості батьків та матерів від дитини, емоційного відторгнення та байдужості. Діти знаходячись у роздратуванні, перебувають весь час напоготові проявити негативні почуття при найменшому збудженні, що далі може призвести до фізичної чи непрямой агресії. Також виявлено помірну

негативну кореляцію між дратівливістю та ознакою «Позитивний інтерес» з боку батька: із зниженням уваги та прийняття з боку батька відбувається зростання рівня дратівливості підлітків. Отже, зниження уваги до дитини, нестабільність у стосунках, вимогливість та директивність з боку батька відмічається зростом дратівливості підлітків.

Негативізм. Розуміючи, що негативізм - типова підліткова реакція через почуття протесту, яка може проявлятися навіть у руйнівних для себе вчинках, то будь-яке відхилення у вихованні в бік неблагополуччя та проблемні зони у стосунках із батьками супроводжується проявом у підлітка саме такої ознаки. Протест може бути викликаний як надмірною чи домінуючою опікою з боку батьків, так і внаслідок ігнорування батьками власних обов'язків та важливості бути підтримуваними батьківськими фігурами по відношенню до дитини. Жорстокість у ставленні, емоційна холодність, директивність замість прийняття та безумовної любові по відношенню до дитини відображається на самостваленні підлітка, а відтак і формуючи схильність до безцільної протестної поведінки по відношенню до інших людей. Кореляційний аналіз показує зв'язок негативізму та негативного ставлення до дитини з боку обох батьків, їх надмірна авторитарність без урахування інтересів дитини супроводжується зростанням негативізму у підлітка.

Із зростанням проявів за перерахованими ознаками(недостатність обов'язків, надмірність вимог, гіпер або гіпопротекція, емоційне відторгнення, жорстке поводження, підвищена моральна відповідальність) зростає рівень вразливості підлітка, а саме готовність бачити в словах та вчинках інших людей глузування, зневагу, бажання принизити. Таким чином, стиль виховання, а саме порушення важливих аспектів у вихованні, сприяє тому, аби дитина відчувала невпевненість щодо бачення себе у стосунках з іншими, сприймаючи їх як загрозливі.

Зниження уваги до дитини, нестабільність у відносинах, вимогливість та директивність як з боку батька, так і з боку матері відмічається зростанням

образливості підлітків (готовності бачити у діях інших людей глузування, бажання принизити).

Зростанню у підлітка готовності бачити у вчинках та висловлюваннях оточуючих прихований намір, спрямований проти нього, тобто підозрілості підлітка сприяють такі ознаки батьківського виховання: потурання, недостатність вимог-обов'язків дитини, надмірність вимог-заборон, нестійкість стилю виховання, фобія втрати дитини, винесення конфлікту між подружжям у сферу виховання, потураюча гіперпротекція, домінуюча гіперпротекція, підвищена моральна відповідальність, емоційне відторгнення, жорстоке поводження, гіпопротекція. Одне з завдань батьків – створення стабільного «хорошого» внутрішнього об'єкта у дитини, який впливає на сприйняття світу загалом як безпечного. Таким чином, проявляючи нездорові методи виховання батьки порушують здатність довіряти навколишньому світу, і оточенню зокрема.

Бачимо, що вороже - подавляюче ставлення з боку батька та дисгармонійно-непоследовне відношення з боку матері супроводжується зростанням підозрілості у дитини, що при досягання критичної точки може позначитися на його соціальній адаптації.

Зростання рівня вербальної агресії підлітків відслідковується при надмірному контролі з боку батьків із жорстоким поводженням і емоційною холодністю або при навпаки потуранні без чітких обмежень та правил. Це підтверджують також показники опитувальника «Підлітки про батьків»: наявність директивного та суворого ставлення до дитини з боку батька супроводжується зростанням рівня вербальної агресії підлітка.

Бачимо, що почуття провини у підлітків загострюється при неусвідомленому відношенні до своєї ролі батьків, що проявляється від надмірної гіперопіки до недостатньої включеності у життя дитини, не прийняттям її дорослішання, застосування директивних методів виховання, поглиненістю батьків особистими страхами і сімейними проблемами із втягуванням дитини задля їх вирішення. Такі дисгармонійні прояви у

вихованні створюють для дитини певне дезорієнтування, адже дитина, навіть підліткового віку, ще не здатна осягнути в повній мірі існуючі реалії та осмислити складні ситуації, не маючи ще життєвого досвіду. Також бачимо, що дисгармонійно-непослідовне ставлення і з боку батьків, і з боку матерів, а також вороже – подавляючі відношення батьків-чоловіків до дитини супроводжується зростанням почуття провини у підлітка.

Для підтвердження або спростування впливу стилів виховання, а саме типів порушень у виховному процесі з боку батьків, на рівень агресії підлітків, а також з'ясування наскільки сильно ці порушення впливають було застосовано **регресійний аналіз**. Це нам дозволило з'ясувати, що рівень негативізму у підлітків пояснюється сумісним впливом змінних «Домінуюча гіперпротекція», «Жорстоке поводження», «Емоційне відторгнення», фактор статі та місця проживання на даний час на 40.1% .

Підсумовуючи результати описової статистики, кореляційного та регресійного аналізів, можна зробити висновок, що на рівень агресивності підлітків має деякий вплив стиль сімейного виховання. Бачимо, що для матерів характерно приділяти більше уваги та часу дитині, однак при цьому вони займають більш потураючу та поблажливу позицію, не приділяючи достатньо уваги встановленню певних правил та порядку задля збереження стабільності, одночасно в деяких випадках задовольняючи у відносинах із дитиною частину своїх неусвідомлених потреб. Для чоловіків характерне певне відсторонення від процесу виховання, що супроводжується відповідно і емоційною дистанцією із підлітком, однак при приділенні уваги чоловіки-батьки проявляють вимогливість, певну суворість. Така нестабільність може порушувати взаємовідносини між батьком та підлітком, оскільки відстороненість від життя та дорослішання дитини не дозволяє осягнути виникаючі нові потреби підліткового віку, а нерозуміння призводить до проявів агресії з обох сторін. Підсумувати результати кореляційного аналізу, можна зробити висновок, що будь-які відхилення у вихованні від нормативного позначаються на проявах різних форм агресії у підлітків, а

також на їхньому самостваленні та відношенні до світу та до оточення (підозрілість). Негативізм у підлітків більш проявлений при батьківському стилі виховання із домінуванням контролю, суворості без будь-якої емоційної близькості по відношенню до дитини, при цьому впливовим є фактор статі, оскільки хлопці більш схильні до такої форми агресії, а також фактор проживання за кордоном. Можна припустити, що батьки переживають кризисний період адаптування у іншій країні і не в змозі проявляти емоційну чутливість до підлітка, замінюючи турботу на підвищений контроль.

3.3. Рекомендації щодо зменшення агресії підлітків

Виходячи з результатів нашого дослідження, було встановлено, що матерям необхідно передавати більше відповідальності підліткам, а чоловікам більше приділяти увагу емоційному світу дітей. Також бачимо, що в матерів існує тенденція задовольняти деякі потреби щодо подружніх відносин за рахунок батьківсько-дитячих взаємовідносин, а також недостатнє встановлення правил та порядку по відношенню до дитини. Також зрозуміло, що робота з підлітком починається з налагодження теплої атмосфери у сім'ї.

Обом батькам можна порекомендувати приділяти більше часу поліпшенню відносинам із чоловіком, а також соєму саморозумінню. Для збільшення розуміння себе можна:

- 1) Вести щоденник в який записуються думки, почуття і спостереження.
- 2) Відстежувати свої емоції, займатися саморефлексією та самоаналізом. Приділяти кілька хвилин перед сном на огляд дня. «Пригадайте події, які відбулися і власні реакції на них. Замисліться над тим, які вчинки були корисними, а які можна покращити.» Можна обговорити неприємні ситуації з людиною, яка вас розуміє і приймає.

Для збільшення рівня порозуміння з партнером в родині, можна застосовувати наступне:

- 1) Активне слухання. Відведіть час для спілкування з партнером і практикуйте активне слухання. Це означає бути присутнім в розмові, зосередитися на тому, що говорить ваш партнер, і проявляти зацікавленість. Уникайте перебивання і зосереджуйтеся на сприйнятті повідомлення вашого партнера.
- 2) Задавання запитань. Проявляйте інтерес до поглядів, думок і почуттів партнера, ставлячи запитання. Це може сприяти глибшому розумінню того, що він дійсно відчуває і думає. Питання типу "Як ти відчуваєшся щодо цього?", "Що це значить для тебе?" або "Які є твої найбільші побоювання щодо цієї ситуації?" можуть допомогти відкрити діалог.
- 3) Вираження емпатії. Намагайтеся стати на місце свого партнера і спробуйте зрозуміти його почуття та переживання. Виразіть свою емпатію, сказавши щось на кшталт "Я розумію, що це може бути важко для тебе" або "Я уявляю, як ти можеш відчуватися в такій ситуації".
- 4) Відкритість до думок і ідей. Створіть безпечне середовище, в якому ваш партнер вільно може висловлювати свої думки, ідеї та бажання. Будьте відкриті до прийняття його точки зору, навіть якщо вона відрізняється від вашої. Розглядайте різні погляди як можливість для збагачення спілкування та взаєморозуміння.
- 5) Регулярне спілкування. Відведіть час для регулярного спілкування з вашим партнером. Це може бути спільний час під час вечері, прогулянок або спеціально призначений час для обговорення важливих тем. Поступово побудуйте звичку активного спілкування, де ви зможете більше зрозуміти один одного.

Щодо **чіткішого встановлення правил дітям-підліткам**, мамам можна порекомендувати наступне:

- 1) Визначте свої цінності. Почніть з усвідомлення ваших основних цінностей і пріоритетів виховання дитини. Відповідно до цього встановіть чіткі межі та правила, які відображають ваші цінності.
- 2) Обговорення правил. Запросіть свого підлітка на обговорення правил і меж, що стосуються його поведінки. Дозвольте йому висловити свої думки та думки на цю тему. Спільно обговоріть, які правила є обов'язковими, а про що варто домовлятися.
- 3) Створіть списки правил. Разом з дитиною складіть списки правил для різних аспектів життя, таких як режим дня, домашні обов'язки, використання технологій, вільний час тощо. В цьому процесі важливо, щоб обидві сторони мали змогу висловлюватися і бути почутими.
- 4) Поставте чіткі межі. Встановіть чіткі межі та правила, яких потрібно дотримуватись. Зробіть їх конкретними, зрозумілими та обговоріть їх. Поясніть дитині-підлітку причини, чому ці межі важливі для її безпеки, здоров'я та розвитку. Правил повинно бути не багато, але вони мають бути чіткими і зрозумілими.
- 5) Установіть наслідки. Узгодьте з дитиною-підлітком наслідки, які будуть наступати при порушенні правил. Це може включати обмеження привілеїв, додаткові обов'язки або інші наслідки, які відповідають порушенню.

За результатами проведеного аналізу бачимо, що **для чоловіків** характерне певне відсторонення від процесу виховання та деяка емоційна дистанція з дитиною-підлітком. Задля поліпшення ситуації можна запропонувати наступне:

- 1) Потрібно створювати сприятливе середовище. Атмосферу, де чоловік відчувається комфортно і заохочується до спілкування з дитиною. Це може включати затишне місце для розмов, відведений час для спілкування або створення та підтримання спільних інтересів.

- 2) Підтримуйте активне слухання. Чоловікові важливо навчитися активно слухати дитину, виявляти інтерес до її розповідей і думок. Він може ставити питання, уважно слухати, показувати розуміння і виявляти емоційну підтримку [23].
- 3) Спільні інтереси та активності. Добре, якщо чоловік має спільні інтереси з дитиною-підлітком. Спільні заняття, які їм обом цікаво, можуть створити спільну основу для спілкування і покращити зв'язок між ними.
- 4) Важлива відкритість і висловлювання почуттів. Добре, коли чоловік виражає свої емоції та виявляє інтерес до почуттів дитини. Важливо навчитися робити це коректно. Добре, якщо в родині заведено висловлювати свої почуття.

На основі результатів проведеного дослідження нами було розроблено **рекомендації щодо зменшення прояву агресії у підлітків.**

Задля зменшення агресивності підлітків, перш за все можна **працювати з батьками.** Для зниження гіперпротекції матерям можна запропонувати наступне:

- 1) Поступове відпускання контролю. Важливо поступово дозволяти підлітку проявляти більше відповідальності та самостійності. Надайте йому можливість приймати рішення та робити помилки, а потім спілкуйтесь з ним про них і вчіться разом [17].
- 2) Важливо, щоб матір обговорювала з кимось приймаючим свої власні почуття, можливі причини надмірної опіки дитини, свої страхи. Треба визнати, що це може бути викликом для матері, але важливо розвивати самостійність та впевненості у підлітка.
- 3) Вправа "Крок за кроком". Разом з матір'ю підлітка можна скласти список покрокових дій, які вона може зробити для поступового зменшення своєї гіперпротекції. Наприклад, це може бути поетапне

дозволення самостійних поїздок до школи, управління власним графіком тощо.

- 4) Вправа "Роль-гра". Попросіть матір підлітка уявити себе в ролі незалежного та впевненого в собі підлітка. Вона може зіграти ситуації, де підліток має приймати важливі рішення та вирішувати проблеми самостійно. Це допоможе їй пережити нову роль та розвинути віру у самостійність підлітка.
- 5) Підтримка самооцінки. Допоможіть матері підлітка зосередитись на розвитку самооцінки підлітка. Заохочуйте її підтримувати позитивні аспекти особистості та досягнень підлітка, що допоможе зменшити потребу в гіперпротекції.

Для зменшення негативізму і підозрливості у підлітків також можна рекомендувати такі **вправи для роботи з підлітком**:

- 1) Вправа "Позитивний щоденник". Попросіть підлітка вести щоденник, в якому він записуватиме позитивні моменти, досягнення і приємні події, що сталися протягом дня. Це допоможе йому зосередитися на позитивних аспектах і переглядати їх у важкі моменти.
- 2) Вправа "Дякувати". Навчіть підлітка бути вдячним за маленькі речі в житті. Щодня попросіть його називати кілька речей або моментів, за які він вдячний. Наприклад, можна бути вдячним за асфальт на дорозі – людині які обрали професію будувати дороги і добре її зробили, людині яка розраховувала як краще цю дорогу побудувати, людині яка добувала щебінь для дороги, людині яка допомагає тримати дорогу в чистоті і так далі. Це сприятиме розвитку оптимістичного сприйняття світу.
- 3) Ігри, які допоможуть підліткові розпізнавати і виражати свої емоції (це допоможе краще розуміти свої власні почуття і сприяє зменшенню негативізму):
 - а. Вправа «Що в мене викликає цю емоцію?». Даємо підлітку карточку з намальованою емоцією (страху, суму, радості...) і

просимо подумати, що в людини може викликати таку емоцію?

Що може викликати таку емоцію «в мене»?

- b. Техніка «мова емоцій». Вона допоможе розібратися з власними почуттями, а також іншим людям краще розуміти емоції підлітка. Треба ввести у стиль спілкування формулу: «Я відчуваю..., тому що..., і я хотів би...». Наприклад, «Я сьогодні розсердилася, тому що ти без дозволу з'їв мою шоколадку. Я хочу, щоб мене запитували перед тим, як брати мої речі. Давай встановимо правило – те що на моїй полиці не можна їсти без дозволу».
- c. Вправа «Що я відчуваю сьогодні». Суть полягає у тому, щоб підліток сам обирає емоцію сьогоднішнього дня. «Сьогодні і відчував радість (злість, сум, цікавість...), коли...»
- d. «Емоційний фотоальбом». Спробуйте фотографувати не просто пам'ятники, або «я з пам'ятником», а намагайтеся фотографувати живі емоції.
- e. Намалюй емоцію. Можна на кожну емоцію намалювати картину. Дуже цікаво потім порівнювати які вийшли радість, злість, сум.
- f. Робота на розпізнання емоційних станів. Проводиться робота з творами мистецтва. Зображені на картинах люди мають різні емоційні стани. Порядок роботи: підліток розглядає картину, описує ситуацію і якій знаходиться людина на картині, аналізує почуття і переживання героя картини, обирає відповідну піктограму з зображенням емоції і обгрунтовує свій вибір. Перелік можливих картин: Август Хейн. Проблема у класі; Адам Бреннер. Повернення додому; М.Ярошенко. Хор; М.Війк. Усвідомила, Нечиста совість; А. Паолетті. Квіткарка.

- g. Вправа «Я люблю апельсини, а ви?». Потрібно зупинити когось на вулиці і поставити йому це питання. Потім ділемось переживаннями з приводу почуттів під час виконання вправи.
 - h. Вправа «Передай емоцію». Виконується у колі. Ведучий без слів, за допомогою пантоміми передає якусь емоцію учаснику за годинниковою стрілкою. Той – наступному учаснику. І так до кінця кола. Останній учасник кола розповідає, яку емоцію він отримав. Після закінчення вправи учасники обмінюються почуттями.
 - i. Вправо «Живі руки». Виконується в парах. Один учасник передає руками якусь емоцію іншому. Другий намагається вгадати, що це за емоція. Потім учасники в парі міняються міццями. В кінці іде обмін почуттями.
 - j. Вправва «Говоримо гидоти». Допомагає навчитися контролювати свої емоції. Група розділяється на дві команди, які стають одна навпроти одної. Від кожної команди виходить по одному чоловіку і говорять між собою. Завдання для однієї команди – говорити гидоти, у іншої – відповідати на них компліментами. Нецензурні слова вживати не можна. Говорити треба с посмішкою та спокійно. Потім команди міняються ролями і вправа повторюється. Під час обговорення після вправи можна ставити питання «в яких ситуаціях було важко втриматися в рамках вправи?»
- 4) Вправа "Перетворіть на позитивне": Попросіть підлітка звернути увагу на свої негативні думки та висловлення, і замість них сформулювати їх у позитивний спосіб. Наприклад, замість "Ніколи не вдається" можна сказати "Я ще у процесі навчання" [40].
- 5) Вправа "Складання метафор": Попросіть підлітка створити метафори, які виражають його негативні переконання або емоції. Потім

попросить його придумати альтернативні метафори, що виражають позитивне сприйняття.

Робота з гнівом. Важливо навчитися виражати гнів безпечно для себе та інших. За почуття гніву відповідає мигдалеподібне тіло - частина мозку, яка також відповідає за реакцію організму «бий або біжи». Як тільки людина відчуває гнів, у її надниркових залозах виділяється адреналін, підвищується рівень тестостерону в організмі, підвищується пульс і артеріальний тиск. Коли в організмі підвищується рівень адреналіну, людина відчуває силу і енергію, а її голос стає голоснішим. Такі зміни збільшують ризик агресивної поведінки. Щоб цьому запобігти, потрібно перенаправити адреналін на щось більш продуктивне і менш шкідливе. Наприклад, можна побити боксерську грушу, покричати в подушку, зайнятися якимось видом спорту (наприклад, бігом, плаванням або просто робити фізичні вправи). Фізичне навантаження - один з найефективніших способів керування гнівом як для дорослих, так і для дітей [39, 41].

Вправа на роботу з почуттям гніву та злості. Ця вправа допоможе підлітку висловити негативні почуття у метафоричній формі і може братися як основа для розвитку навичок по управлінню гнівом. Час виконання вправи – 60 хв. Для роботи використовуємо – білий папір А3, непотрібні журнали і газети з ілюстраціями, ножиці та клей. Хід виконання вправи: підлітку потрібно згадати прояви злості у різних ситуаціях на емоційному та фізичному рівні прояву спираючись на складні ситуації з минулого. Дитина підбирає декілька картинок неживих предметів, які схожі на його почуття злості. Потім він переглядає ці картинки і намагається описати такі характеристики цих картинок і разом з тим характеристики свого гніву:

- вага, колір, температура, текстура
- відчуття, якщо б цей предмет опинився у руках
- звуки, які можуть зробити ці предмети

- де ці предмети знаходяться
- ці предмети рухаються чи нерухомі
- якщо ці предмети рухаються, то як саме, з якою швидкістю.

Знову вертаємось до газет і журналів і тепер підліток шукаємо в них предмети-помічники до зображених на попередніх картинках. Ці картинки-помічники допомагають впоратися йому з першими картинками, тобто сприяють зниженню напруги і злості.

Переміщуючи перші і другі картинки на папері, нехай підліток знайде для них оптимальне місце і потім приклеїть. Дочекайтеся, поки почуття гніву, що проявилися у підлітка в процесі роботи, стабілізувалися і він відчує себе досить спокійно.

Самоаналіз підлітка. Після зробленої роботи можна запитати підлітка про наступне:

- що сподобалось при виконанні цієї вправи;
- що спільного між почуттям злості і першими малюнками;
- опиши якості предметів-помічників і як вони допомагають з тими предметами, що асоціюються зі злістю;
- поясни чому ти розташував предмети на аркуші паперу саме таким чином;
- чим можуть бути ці предмети-помічники у реальному житті і як це може допомогти краще висловлювати свій гнів;
- подумай які ще можливі варіанти конструктивного вираження свого гніву;
- чим може бути корисним вираження почуттів злості у житті, до яких змін це може призвести у твоєму житті [45].

Також батькам та підлітку можна порекомендувати зменшити кількість справ та виспатися. Пояснити, що важливо піклуватися про себе, свій фізичний і емоційний стан, задля того, щоб були сили на справжнє наповнене спілкування.

Висновки до розділу 3.

У третьому розділі проведено аналіз та інтерпретацію даних дослідження щодо впливу сімейного виховання на агресивну поведінку підлітків.

Виходячи з результатів дослідження було визначено чинники, які можуть впливати на агресію підлітків, та надані рекомендації щодо роботи з ними.

В результаті проведеного дослідження було встановлено, що матерям необхідно:

- слідкувати чи достатньо відповідальності і свободи для власних помилок вони надають своїм дітям-підліткам
- чи не намагаються вони задовольнити свої потреби, які стосуються партнерських стосунків, за рахунок дитини
- бути більш вимогливими до виконання підлітками правил, не допускати потуранню будь-яких бажань з боку дітей

Чоловікам варто:

- більше приділяти увагу емоційному стану своїх дітей, більше дізнаватися про їх внутрішній світ

Порівнюючи показники **агресії підлітків за статтю** бачимо такі тенденції:

- для хлопців більш характерно проявляти фізичну агресію та відчувати провину; статистично підтверджено більший прояв негативізму (що може призвести до безглуздих і навіть руйнівних для себе вчинків із почуття протесту)
- для дівчат властиво в більшій мірі проявляти непряму та вербальну агресію

Порівнюючи дві групи підлітків в залежності від їх місця перебування (**за кордоном чи в Україні**) бачимо, що в обох групах занадто високий рівень негативізму. А також:

- підлітки, що знаходяться поза межами України, мають більш високий рівень негитвізму
- підлітки, що в Україні, мають вищі показники за рівнем вербальної агресії та дратівливості; трохи вищі показники за рівнем фізичної та непрямой агресії

Проведений аналіз показав, які саме особливості виховання впливають на агресію підлітків:

- 1) **Фізична агресія підлітків** зростає при неусвідомленості батьками власної ролі у вихованні дитини, що проявляється у нерозвиненості батьківських почуттів, неприйнятті особистості дитини, жорсткому поводженню з дитиною, ігноруванням її потреб, емоційній відчуженості, недостатній увазі, а також при надмірній вимогливості та проєкції на неї власних сподівань та переживань. Коли до дитини мало уваги, зацікавленості і прийняття, а багато директивності і ворожості.
- 2) **Непряма агресія підлітків** проявляється при таких неблагополучних проявах у вихованні дитини, як недорозвиненість батьківських почуттів, ігнорування потреб дитини, недостатність уваги та емоційне відчуження, неприйняття індивідуальності дитини, нестійкість у стилі виховання та залучення дитини до дорослих особистісних проблем, а також проявляється при гіперопікуванні. Крім того виявлено, що існує слабка негативна кореляція між ознаками «Непряма агресія» та «Надмірність вимог-обов'язків»; беручи до уваги інші показники, бачимо, що із зростанням надмірності вимог непряма агресія стає проявленою фізично.
- 3) **Дратівливість** пов'язана надмірним контролем, вимогливістю, суворістю та відстороненістю батьків від дитини, емоційним відторгненням та байдужістю. Також помічено збільшення рівня дратівливості зі зниженням уваги та прийняття і збільшенням вимогливості та директивності з боку батька. Діти знаходяться у

роздратуванні, перебувають весь час напготові проявити негативні почуття при найменшому збудженні, що далі може призвести до фізичної чи непрямой агресії.

- 4) **Негативізм**, як бачимо з аналізу, може бути викликаний надмірною авторитарністю батьків, що проявляється у домінуючій опіці, жорстокому ставленні, емоційній холодності, директивності без урахувань інтересів дитини та надання їй необхідної підтримки і безумовної любові.
- 5) **Образливість** – готовність бачити у вчинках інших людей глузування, зневагу та бажання принизити; виникає гнів на кривдника та жалість до себе в ситуації, коли вже нічого не можна виправити. Дитина відчуває невперненість у стосунках з іншими людьми, сприймаючи їх як загрозові, при порушенні таких важливих аспектів у вихованні: гіпер або гіпопротекція, емоційне відторгнення, жорстке поводження, підвищена моральна відповідальність, зниження уваги до дитини, вимогливість та директивність з боку батьків.
- 6) **Підозрілість** – готовність бачити у діях і словах інших людей прихований зміст, направлений проти тебе. Зростанню підозрілості підлітка сприяють вороже подавляюче ставлення з боку батька (емоційне відторгнення, жорстоке поводження, гіпопротекція, надмірність заборон, підвищена моральна відповідальність, нестійкість стилю виховання) та непослідовне виховання з боку матері (потураюча або домінуюча гіперпротекція, недостатність вимог-обов'язків, винесення конфлікту між подружжям у сферу виховання, фобія втрати дитини). Таким чином, проявляючи нездорові методи виховання батьки порушують здатність довіряти навколишньому світу, і оточенню зокрема.
- 7) Зростання рівня **вербальної агресії** підлітків відслідковується при надмірному контролі з боку батьків із жорстоким поводженням і

емоційною холодністю або при навпаки потуранні без чітких обмежень та правил.

- 8) **Провина** – це можливе переконання у тому, що я поганий або погано вчиняю і мене мучить совість. Бачимо, що почуття провини у підлітків загострюється при неусвідомленому відношенні до своєї ролі батьків, що проявляється від надмірної гіперопіки до недостатньої включеності у життя дитини, не прийняттям її дорослішання, застосування директивних методів виховання, поглиненістю батьків особистими страхами і сімейними проблемами із втягуванням дитини задля їх вирішення. Такі дисгармонійні прояви у вихованні створюють для дитини певне дезорієнтування, адже дитина, навіть підліткового віку, ще не здатна досягнути в повній мірі існуючі реалії та осмислити складні ситуації, не маючи ще життєвого досвіду.

На основі результатів проведеного дослідження нами були надані вправи та поради:

- матерям для зменшення рівня гіперопіки;
- батькам-чоловікам як можна покращити емоційне розуміння своїх підлітків;
- батькам для покращення рівня порозуміння з партнером;
- наведено вправи для зменшення рівня агресії у підлітків;
- вправи підліткам для кращого розуміння своїх емоцій та емоцій інших людей;
- практичні завдання, які допомагають розвинути вміння безпечно виражати свої емоції
- вправи на розвиток позитивного мислення.

Надані рекомендації можуть допомогти в налагодженні сімейних стосунків, зближенні членів родин та відчутті власних кордонів, а також підвищенню саморозомінню підлітків та вмінню обговорювати те, що їх не влаштовує. Все це працює на нашу мету роботи – зменшення агресії підлітків.

ВИСНОВКИ

Теоретичний аналіз проблеми агресивної поведінки підлітків показав доволі широке розуміння цього феномену та широкий спектр прояву.

Кожна людина має певну ступінь прояву агресії, оборонний механізм якої закладений природою та покликаний захищати нас від різного виду загроз, відстоюючи життєво важливі інтереси. Відсутність агресивності призводить до пасивності, зниження здатності адаптуватися до нової ситуації тощо. Агресія потрібна для того, щоб робити вибір, чомусь відмовляти, досягати успіху, вона відповідає за спонтанність, допомагає задовольняти потреби тощо. Якщо сказати іншими словами, це невід'ємна частина особистості, яка потрібна для благополучного та щасливого існування, рушійна сила та життєва енергія.

Проаналізувавши теоретичні джерела з питання агресивної поведінки, бачимо, що вчені виділяють наступні причини агресивної поведінки: психофізіологічні особливості дітей, педагогічна занедбаність, соціальну занедбаність.

Бачимо, що причини агресивної поведінки підлітків можуть бути дуже різні, але часто джерело конфліктної ситуації навколо дитини лежить у площині сімейного виховання. Стиль сімейного виховання – це спосіб відношення батьків до дитини, вживання ними певних прийомів і методів впливу на дитину, що виражаються у характерному стилі висловлювання та іншої взаємодії з дитиною.

Для дослідження зв'язку агресії підлітків, стилю виховання у родині та місцезнаходженню під час воєного стану організовано та проведено емпіричне дослідження. Були опитані підлітки, їх матері та батьки. Для проведення аналізу підлітки були розбиті на групи за статтю, також окремо аналізувалися та порівнювалися стилі виховання батьків та матерів, а також з'ясовувалось чи є різниця у рівні агресії підлітків, що знаходяться в Україні та тих, що виїхали за її межі.

В результаті проведеного дослідження було встановлено, що: жінки приділяють більше часу та сил вихованню дитини, однак при цьому вони займають більш потураючу та поблажливу позицію, не приділяючи достатньо уваги встановленню певних правил та порядку, намагаються задовольнити у відносинах із дитиною частину своїх неусвідомлених потреб; для чоловіків характерне певне відсторонення від процесу виховання, що супроводжується емоційною дистанцією із підлітком. З'ясовано, що хлопцям більш характерно проявляти фізичну агресію та негативізм; для дівчат властиво в більшій мірі проявляти непрямую та вербальну агресію.

Проведений аналіз показав наступний зв'язок агресії підлітків від стилю виховання:

- 1) **Фізична агресія підлітків** зростає при неусвідомленості батьками власної ролі у вихованні дитини, що проявляється у нерозвиненості батьківських почуттів, неприйнятті особистості дитини, жорсткому поводженню з дитиною, ігноруванням її потреб, емоційній відчуженості, недостатній увазі, а також при надмірній вимогливості та проекції на неї власних сподівань та переживань. Коли до дитини мало уваги, зацікавленості і прийняття, а багато директивності і ворожості.
- 2) **Непряма агресія** підлітків проявляється при таких неблагополучних проявах у вихованні дитини, як недорозвиненість батьківських почуттів, ігнорування потреб дитини, недостатність уваги та емоційне відчуження, неприйняття індивідуальності дитини, нестійкість у стилі виховання та залучення дитини до дорослих особистісних проблем, а також проявляється при гіперопікуванні. Крім того виявлено, що існує слабка негативна кореляція між ознаками «Непряма агресія» та «Надмірність вимог-обов'язків»; беручи до уваги інші показники, бачимо, що із зростанням надмірності вимог непряма агресія стає проявленою фізично.
- 3) **Дратівливість** пов'язана надмірним контролем, вимогливістю, суворістю та відстороненістю батьків від дитини, емоційним

відторгненням та байдужістю. Також помічено збільшення рівня дратівливості зі зниженням уваги та прийняття і збільшенням вимогливості та директивності з боку батька. Діти знаходячись у роздратуванні, перебувають весь час напоготові проявити негативні почуття при найменшому збудженні, що далі може призвести до фізичної чи непрямой агресії.

- 4) **Негативізм**, як бачимо з аналізу, може бути викликаний надмірною авторитарністю батьків, що проявляється у домінуючій опіці, жорстокому ставленні, емоційній холодності, директивності без урахувань інтересів дитини та надання їй необхідної підтримки і безумовної любові.
- 5) **Образливість** – готовність бачити у вчинках інших людей глузування, зневагу та бажання принизити; виникає гнів на кривдника та жалість до себе в ситуації, коли вже нічого не можна виправити. Дитина відчуває неперененість у стосунках з іншими людьми, сприймаючи їх як загрозові, при порушенні таких важливих аспектів у вихованні: гіпер або гіпопротекція, емоційне відторгнення, жорстке поводження, підвищена моральна відповідальність, зниження уваги до дитини, вимогливість та директивність з боку батьків.
- б) **Підозрілість** – готовність бачити у діях і словах інших людей прихований зміст, направлений проти тебе. Зростанню підозрілості підлітка сприяють вороже подавляюче ставлення з боку батька (емоційне відторгнення, жорстоке поводження, гіпопротекція, надмірність заборон, підвищена моральна відповідальність, нестійкість стилю виховання) та непослідовне виховання з боку матері (потураюча або домінуюча гіперпротекція, недостатність вимог-обов'язків, винесення конфлікту між подружжям у сферу виховання, фобія втрати дитини). Таким чином, проявляючи нездорові методи виховання батьки порушують здатність довіряти навколишньому світу, і оточенню зокрема.

- 7) Зростання рівня **вербальної агресії** підлітків відслідковується при надмірному контролі з боку батьків із жорстоким поведженням і емоційною холодністю або при навпаки потуранні без чітких обмежень та правил.
- 8) **Провина** – це можливе переконання у тому, що я поганий або погано вчиняю і мене мучить совість. Бачимо, що почуття провини у підлітків загострюється при неусвідомленому відношенні до своєї ролі батьків, що проявляється від надмірної гіперопіки до недостатньої включеності у життя дитини, не прийняттям її дорослішання, застосування директивних методів виховання, поглиненістю батьків особистими страхами і сімейними проблемами із втягуванням дитини задля їх вирішення. Такі дисгармонійні прояви у вихованні створюють для дитини певне дезорієнтування, адже дитина, навіть підліткового віку, ще не здатна досягнути в повній мірі існуючі реалії та осмислити складні ситуації, не маючи ще життєвого досвіду.

Порівнюючи показники агресії тих підлітків, що **виїхали з України** з тими, що **залишилися**, бачимо наступне: для тих підлітків, що виїхали вищі показники за ознакою «Негативізм», хоча він вище норми в обох групах; для дітей, що знаходяться в Україні вищі показники фізичної, непрямой та вербальної агресії та дратівливості.

Відсутність великої різниці між показниками лише підкреслює, що присутній єдиний стресогенний фактор – повномасштабне вторгнення, що позначається і на дітях, що лишилися в Україні, і на дітях, що вимушено покинули країну. Так, для тих, хто проживає у вимушеній еміграції існує ряд чинників, що впливають на самопочуття, і на психічне здоров'я та особистісне благополуччя загалом, переживаючи всі труднощі адаптації в іншій країні після попереднього травмуючого досвіду переїзду під час військових дій. Порівняльний аналіз дозволяє відмітити певні тенденції, адже негативізм більш проявлений у підлітків, що емігрували. Можна припустити, що в

безпечній країні, де проявляє турботу приймаюче населення та відсутня небезпека, прояв явної агресії стає під забороною, і не можна виказати невдоволення та роздратування (адже показники за вербальною агресією та роздратуванням теж нижчі) з приводу самих змін, які не обиралися самим підлітком, придушється можливість спротиву проти самого факту війни та вимушеного переїзду, насильницької втрати звичного способу життя, друзів, і примусової необхідності пристосовуватися до нових умов. Не проявлена явна агресія набуває форми негативізму, тобто немотивованої поведінки, спрямована на безглузді руйнівні вчинки.

Для підлітків, що перебувають в Україні існують іншого характеру труднощі, що пов'язані із відчуттям постійної небезпеки та подоланням наслідків масових бомбардувань, знаходячись у хронічній стресовій ситуації. Тому агресивне реагування у підлітків в Україні як наслідок безпорадності та періодичного відчуття безсилля проти існуючої загрози, а відтак і більш проявлена як фізична, так і вербальна та непряма агресія, і загалом дратівливість.

На основі результатів проведеного дослідження було розроблено рекомендації щодо поліпшення відносин у родині, а також зменшення агресивності підлітків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. За ред. Г. С. Костюка, **Психологічна спадщина К. Д. Ушинського**. - К.: Рад. школа, 1963. – 234 с.
2. **Петрановська Л.В.** Якщо з дитиною складно. – Харків: Vivat, 2020, 256 стр.
3. **Гіппенрейтер, Ю. Б.** Спілкуватися з дитиною. Як? / К.: Book Chef, 2021. — 240 с.
4. **Кузьмінський А. І.** Педагогіка родинного виховання: навчальний посібник / **Анатолій Іванович Кузьмінський, Віталій Лукич Омеляненко**. – К.: Знання, 2006. – 324 с
5. **Поліщук В.М., Ільїна Н.М., Поліщук С.А., Савченко Ю.Ю., Мисник С.О.**; за ред. **Валерій Миколайович Поліщук**. Психологія сім'ї : підручник / Суми : Університетська книга, 2021. – 247 с.
6. **Y. Kanakogi, M. Miyazaki, H. Takahashi.** Third-party punishment by preverbal infants // *Nature Human Behaviour* 6(9): журн. — June 2022.
7. **Sue Gerhardt.** Why Love Matters: How Affection Shapes a Baby's Brain: Second Edition – Cleveland: Routledge – 2015., 318 p.
8. **Коритченкова Н.І.** Вплив стилів сімейних відносин на агресивність дитині. - 2000. - 197с.
9. **Дольто Ф.** З боку дитини: Пер.с франз. **Є.Баєвська, О.Давтян**. - Єкатеринбург.: Рама Паблішинг, 2010. - 720 с.
10. **Françoise Dolto.** Lorsque l'enfant paraît, tome 1. Paris: Points, 2014, 208 p.
11. **Françoise Dolto.** Lorsque l'enfant paraît, tome 2. Paris: Points, 2014, 224 p.
12. **Françoise Dolto.** Lorsque l'enfant paraît, tome 3. Paris: Points, 2014, 192 p.
13. Журнал «Молодий вчений» • № 4 (92) • квітень, 2021 рік

14. **Гокіна Л.** Агресивна поведінка дітей — це крик про допомогу//газета №13 Психолог, 2007.
15. **Нерета В.** Агресивна дитина, вид. Основа. Харків: Изд-во УРАО, 2015, 178 стор.
16. під ред. **Столяренко.** Основы психології: Практикум, 2000г., 565 стор.
17. **Тім Селдін.** Енциклопедія Монтессорі, 2015.- 192 стр.
18. **Deborah Solomon.** Baby Knows Best. – Boston.: Little, Brown and Company, 2013., 288 p.
19. **Божович Л. І.** Психологія формування особистості, 1995.- 290с.
20. **Sue Gerhardt.** Why Love Matters: How Affection Shapes a Baby’s Brain: Second Edition – Cleveland: Routledge – 2015., 318 p.
21. **Sue Beever.** Happy Kids Happy You – Bancyfelin: Crown House Publishing, 2009, 304 стр.
22. **Virginia Satir.** The new peoplemaking. - M.: Science and Behavior Books, 1988, 465 p.
23. **Joseph H. Brown, Dana N. Christensen,** Family Therapy Theory and Practice. – New Delhi: Indo American Books, 2007, 350p.
24. **Leonard Berkowitz,** Aggression: Its Causes, Consequences, and Control. - New York, 1994, 512p.
25. **Murray Bowen,** Family Therapy in Clinical Practice.- Lanham: Jason Aronson, 1993, 584 p.
26. Психологія: Підручник / **Ю.Л. Трофімов, В.В.Рибалко, П.А.Гончарук.** – К.: Либідь, 2005.
27. Психологічна енциклопедія / Автор-упорядник **О.М.Степанов.** – К.: Академвидав, 2006. – 424 с.
28. **Violet Oaklander,** Windows to Our Children: A Gestalt Approach to Children and Adolescents. – 1978, 344 p.
29. **Кордунова Н. О.** Загальний підхід і завдання вивчення дітей з афективними формами поведінки / Н. О. Кордунова, А. С. Денисюк //

Психолого-педагогічне та медичне забезпечення соціалізації дітей вразливих категорій: Матеріали доповідей III Міжнародної науково-практичної конференції із циклу "Сучасні підходи інтеграції та соціалізації дітей з особливими потребами", 17 січня 2008 року, м. Луцьк. – Луцьк, 2008 . – С. 21 – 26.

30. **Боришевський М. Й.** Психологічні механізми розвитку особистості / М.Й. Боришевський // Педагогіка і психологія. – 1996. – № 3 . – С. 26 – 33.

31. **Бунчук Н. В.** Аспект лихослів'я в комунікативній поведінці підлітків та юнацтва/ Н. В. Бунчук // Молодий вчений. – 2016. – № 4(31). – С. 440 – 447.

32. **Варій М. Й.** Загальна психологія. Навчальний посібник / М. Й. Варій. – К. : «Центр учбової літератури», 2007. – 968 с.

33. **Бовть О.Б.** Проблеми психологічної діагностики агресивної поведінки дітей та підлітків // Педагогіка і психологія.-1997.-№3.- С.22-27.

34. **Вознюк О. В.** Психолого-педагогічні та філософські аспекти агресивної поведінки: спроба міждисциплінарного аналізу / О. В. Вознюк // Вісник Житомирського державного університету ім. Івана Франка. – Житомир, 2017. – Вип. 2 (88): Педагогічні науки. – С. 61-64.

35. **Гнатенко П.** Агресія і природа людини [Електронний ресурс] / П. Гнатенко // Директор школи, ліцею, гімназії. – 2017. – № 3-4. – С. 12-16. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/dslg_2017_3-4_3

36. Соціально-психологічні та педагогічні проблеми дезадаптації дітей і підлітків / за ред. **Л. І. Міщик, З. Г. Білоусової**. Запоріжжя : ЗДУ, 2003. 108 с.

37. **Дмитрієва С.** Підліткова агресивність та шляхи її корекції / Дмитрієва С., Мачушник О. // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. пр. — Северодонецьк, 2018. – № 1 (45). – С. 108-117. – Режим доступу: <http://eprints.zu.edu.ua/29111/>

38. **Бичковська Г.** Агресивна дитина. Запобігання та обмеження проявів / Галина Бичковська // Психолог. – 2018. – № 5/6. – С. 32-34.

39. **Біркова І.** Оволодіння навичками саморегуляції. Опанування агресивних проявів у поведінці: заняття з елементами тренінгу / Ірина Біркова // Психолог. – 2016. – № 21/22. – С. 27-29.

40. **Капітанчук Л. С.** Психологічна підтримка інновації особистості учнів з підвищеним рівнем агресивності / Л. С. Капітанчук // Клас. кер. Усе для роботи. – 2016. – № 2. – С. 51-55.

41. **Новікова Н.** Подолання агресивної поведінки підлітків : корекц.-розвив. програма / Неоніла Новікова // Психолог. – 2017. – № 7/8. – С. 21-33. – Бібліогр.: с. 33.

42. **Чуб Н. В.** Агресивність. "Важкі" діти. Знайти підхід / Н. В. Чуб // Шк. психологу. Усе для роботи. – 2018. – № 3. – С. 36-38.

43. **Перхайло Н. А.** Вербальна агресія підлітків як об'єкт соціально-педагогічної профілактики [Електронний ресурс] / Н. А. Перхайло // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: Педагогіка. – 2015. – № 2. – С. 125-130. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NZTNPU_ped_2015_2_24

44. **Шкарлатюк К. І.** Агресія та здатність до прогнозування в підлітковому віці / К. І. Шкарлатюк // Психологічні перспективи. – Вип. 17. – Волинський національний університет імені Лесі Українки. – Луцьк. – 2010. – С. 273 – 280. (тут про здатність передбачити, спрогнозувати наслідки майбутніх агресивних проявів дає можливість підліткам стримувати антисоціальні дії.)

45. **Батраченко І. Г.** Психологія антиципації / І. Г. Батраченко. – Д.: Вид-во ДНУ, 2009. – 264 с.

46. **Бовть О.Б.** Віктимна поведінка як психологічна проблема/ О.Б.Бовть // Соціальна психологія. – 2004. – № 4 (6). – С.14-22.

47. **Чаговець Л. М.** Психологічні особливості агресивності підлітків. Психолог. К., 2004. № 15. С. 26-32
48. **Климчук Віталій.** Математичні методи у психології. Навчальний посібник для студентів психологічних спеціальностей. — К.: Освіта України. — 2009. — 288 с.
49. **Боснюк В.Ф.** Математичні методи в психології курс лекцій. — Х.: , 2016
50. Математико-статистичні методи в соціології та психології: Навч. посіб. / **А. Б. Телейко, Р. К. Чорней.** - К.: МАУП, 2007. 424 стор.
51. **Руденко В. М., Руденко Н. М.** Математичні методи в психології. Київ: Академвидав, 2009. 384 стор.

ДОДАТКИ

Додаток А

Авторська анкета

Анкета для батьків:

- 1) Ваше ім'я або псевдонім
- 2) Ім'я підлітка
- 3) Ви для підлітка:
 - a. Батько
 - b. Мати
- 4) Ваш вік
- 5) Сімейний стан:
 - a. В шлюбі
 - b. В стосунках
 - c. Вільний\вільна
- 6) Ви маєте роботу чи інше джерело постійного доходу?
- 7) Освіта:
 - a. Середня
 - b. Середня спеціальна
 - c. Вища
 - d. Дві або більше вищі освіти
 - e. Вчена ступінь
- 8) Чи змінили ви місце проживання у зв'язку з повномасштабним вторгненням?
 - a. Не виїздили
 - b. Виїздили за межі країни і повернулися
 - c. Зараз переміщені у межах України
 - d. Зараз за кордоном
- 9) Ваша електронна пошта для зворотнього зв'язку

Анкета підлітки про батьків:

- 1) Ваше ім'я або псевдонім
- 2) Ім'я дорослого або псевдонім

Анкета підліток про себе:

- 1) Ваше ім'я або псевдонім
- 2) Ваш вік
- 3) Стать
 - a. Чоловіча
 - b. Жіноча
- 4) Чи змінили ви місце проживання у зв'язку з повномасштабним вторгненням?
 - a. Не виїздили
 - b. Виїздили за межі країни і повернулися
 - c. Зараз переміщені у межах України
 - d. Зараз за кордоном

Питання опитувальника «Аналіз сімейних взаємовідносин» (АСВ) для батьків підлітків у віці від 11 до 21 року:

1. Все, что я делаю, я делаю ради моего сына (дочери).
2. У меня часто не хватает времени позаниматься с сыном (дочерью) чем-нибудь интересным – куда-нибудь пойти вместе, о чем-нибудь подольше поговорить.
3. Мне приходится разрешать моему ребенку такие вещи, которых не разрешают многие другие родители.
4. Не люблю, когда сын (дочь) приходит ко мне с вопросами. Лучше, чтобы догадался сам (сама).
5. Наш ребенок имеет больше обязанностей, чем большинство его товарищей.
6. Моего сына (дочь) очень трудно заставить что-нибудь сделать по дому.
7. Всегда лучше, если дети не думают о том, правильны ли взгляды их родителей.
8. Мой сын (дочь) возвращается вечером тогда, когда хочет.
9. Если хочешь, чтобы твой сын (дочь) стал(а) человеком, не оставляй безнаказанным ни одного его (ее) плохого поступка.
10. Если только возможно, стараюсь не наказывать сына (дочь).
11. Когда я в хорошем настроении, нередко прощаю своему сыну (дочери) то, за что в другое время наказал(а) бы.
12. Я люблю своего сына (дочь) больше, чем супруга.
13. Младшие дети мне нравятся больше, чем старшие.
14. Если мой сын (дочь) подолгу упрямится или злится, у меня бывает чувство, что я поступил(а) по отношению к нему (ней) неправильно.
15. У нас долго не было ребенка, хотя мы его очень ждали.

16. Общение с детьми в общем-то утомительное дело.
17. У моего сына (дочери) есть некоторые качества, которые выводят меня из себя.
18. Воспитание моего сына (дочери) шло бы гораздо лучше, если бы мой муж (жена) не мешал(а) бы мне.
19. Большинство мужчин легкомысленнее, чем женщины.
20. Большинство женщин легкомысленнее, чем мужчины.
21. Мой сын (дочь) для меня самое главное в жизни.
22. Часто бывает, что я не знаю, что делает в данный момент мой сын (дочь).
23. Стараюсь купить своему сыну (дочери) такую одежду, какую он (она) сам(а) хочет, даже если она дорогая.
24. Мой сын (дочь) непонятлив(а). Легче самому два раза сделать, чем один раз объяснить ему (ей).
25. Моему сыну (дочери) нередко приходится (или приходилось раньше) присматривать за младшим братом (сестрой).
26. Нередко бывает так: напоминаю, напоминаю сыну (дочери) сделать что-нибудь, а потом плюну и сделаю сам(а).
27. Родители ни в коем случае не должны допускать, чтобы дети подмечали их слабости и недостатки.
28. Мой сын (дочь) сам(а) решает, с кем ему (ей) общаться.
29. Дети должны не только любить своих родителей, но и бояться их.
30. Я очень редко ругаю сына (дочь).
31. В нашей строгости к сыну (дочери) бывают большие колебания. Иногда мы очень строги, а иногда все разрешаем.
32. Мы с сыном понимаем друг друга лучше, чем мы с мужем.
33. Меня огорчает, что мой сын (дочь) слишком быстро становится взрослым.
34. Если ребенок упрямится, потому что плохо себя чувствует, лучше всего сделать так, как он хочет.

35. Мой ребенок рос слабым и болезненным.
36. Если бы у меня не было детей, я бы добился (добилась) в жизни гораздо большего.
37. У моего сына (дочери) есть слабости, которые не исправляются, хотя я упорно с ними борюсь.
38. Нередко бывает, что когда я наказываю моего сына (дочь), мой муж (жена) тут же начинает упрекать меня в излишней строгости и утешать его (ее).
39. Мужчины более склонны к супружеской измене, чем женщины.
40. Женщины более склонны к супружеской измене, чем мужчины.
41. Заботы о сыне (дочери) занимают большую часть моего времени.
42. Мне много раз приходилось пропускать родительские собрания.
43. Стараюсь купить ему (ей) все то, что он (она) хочет, даже если это стоит дорого.
44. Если подольше побыть в обществе моего сына (дочери), можно сильно устать.
45. Мне много раз приходилось поручать моему сыну (дочери) важные и трудные дела.
46. На моего сына (дочь) нельзя положиться в серьезном деле.
47. Главное, чему родители могут научить своих детей – это слушаться.
48. Мой сын (дочь) сам(а) решает, курить ему (ей) или нет.
49. Чем строже родители к ребенку, тем лучше для него.
50. По характеру я – мягкий человек.
51. Если моему сыну (дочери) что-то от меня нужно, он (она) старается выбрать момент, когда я в хорошем настроении.
52. Когда я думаю о том, что когда-нибудь мой сын (дочь) вырастет и я буду ему (ей) не нужна, у меня портится настроение.
53. Чем старше дети, тем труднее иметь с ними дело.
54. Чаще всего упрямство ребенка бывает вызвано тем, что родители не умеют к нему подойти.

55. Я постоянно переживаю за здоровье сына (дочери).
56. Если бы у меня не было детей, мое здоровье было бы гораздо лучше.
57. Некоторые очень важные недостатки моего сына (дочери) упорно не исчезают, несмотря на все меры.
58. Мой сын (дочь) недолюбливает моего мужа (жену).
59. Мужчина хуже умеет понимать чувства другого человека, чем женщина.
60. Женщина хуже может понять чувства другого человека, чем мужчина.
61. Ради моего сына (дочери) мне от многого в жизни пришлось отказаться.
62. Бывало, что я не узнавал(а) о замечании или двойке в дневнике потому, что не посмотрел(а) дневник.
63. Я трачу на моего сына (дочь) значительно больше денег, чем на себя.
64. Не люблю, когда сын (дочь) что-то просит. Сам(а) лучше знаю, чего ему (ей) больше надо.
65. У моего сына (дочери) более трудное детство, чем у большинства его (ее) товарищей.
66. Дома мой сын (дочь) делает только то, что ему (ей) хочется, а не то, что надо.
67. Дети должны уважать родителей больше, чем всех других людей.
68. Мой сын (дочь) сам(а) решает, на что ему (ей) тратить свои деньги.
69. Я строже отношусь к своему сыну (дочери), чем другие родители к своим.
70. От наказаний мало проку.
71. Члены нашей семьи неодинаково строги с сыном (дочерью). Одни балуют, другие, наоборот, очень суровы.
72. Мне бы хотелось, чтобы мой сын (дочь) не любил(а) никого, кроме меня.
73. Когда мой сын (дочь) был маленький, он (она) мне нравился больше, чем теперь.

74. Часто я не знаю, как правильно поступить с моим сыном (дочерью).
75. В связи с плохим здоровьем сына (дочери) нам приходилось в детстве многое позволять ему (ей).
76. Воспитание детей – тяжелый и неблагодарный труд. Им отдаешь все, а взамен не получаешь ничего.
77. С моим сыном (дочерью) мало помогает доброе слово. Единственное средство – это строгие постоянные наказания.
78. Мой муж (жена) старается настроить сына (дочь) против меня.
79. Мужчины чаще, чем женщины, действуют безрассудно, не обдумав последствий.
80. Женщины чаще, чем мужчины, действуют безрассудно, не обдумав последствий.
81. Я все время думаю о моем сыне (дочери), о его (ее) делах, здоровье и т. д.
82. Нередко мне приходится (или приходилось) подписываться в дневнике за несколько недель сразу.
83. Мой сын (дочь) умеет добиться от меня того, чего он хочет.
84. Мне больше нравятся тихие и спокойные дети.
85. Мой сын (дочь) много помогает мне (дома, на работе).
86. У моего сына (дочери) мало обязанностей по дому.
87. Даже если дети уверены, что родители не правы, они должны делать так, как говорят старшие.
88. Выходя из дома, мой сын (дочь) редко говорит, куда он (она) идет.
89. Бывают случаи, когда лучшее наказание – ремень.
90. Многие недостатки в поведении моего сына (дочери) прошли сами собой с возрастом.
91. Когда наш сын (дочь) что-то натворит, мы беремся за него (нее). Если все тихо, мы опять оставляем его (ее) в покое.
92. Если бы мой сын не был бы моим сыном, а я была бы моложе, то я наверняка в него влюбилась.

93. Мне интереснее говорить с маленькими детьми, чем с большими.
94. В недостатках моего сына (дочери) виновата) я сам(а), потому что не сумел(а) его (ее) воспитать.
95. Только благодаря нашим огромным усилиям сын (дочь) остался (осталась) жить.
96. Нередко завидую тем, кто живет без детей.
97. Если предоставить моему сыну (дочери) свободу, он (она) немедленно использует это во вред себе или окружающим.
98. Нередко бывает, что если я говорю сыну (дочери) одно, а муж (жена) специально говорит наоборот.
99. Мужчины чаще, чем женщины, думают только о себе.
100. Женщины чаще, чем мужчины, думают только о себе.
101. Я трачу на сына (дочь) больше сил и времени, чем на себя.
102. Я довольно мало знаю о делах сына (дочери).
103. Желание моего сына (дочери) для меня – закон.
104. Когда мой сын был маленьким, он очень любил спать со мной.
105. У моего сына (дочери) плохой желудок.
106. Родители нужны ребенку, лишь пока он не вырос. Потом он все реже вспоминает о них.
107. Ради сына (дочери) я пошел (пошла) бы на любую жертву.
108. Моему сыну (дочери) нужно уделять значительно больше времени, чем я могу.
109. Мой сын (дочь) умеет быть таким милым, что я ему (ей) все прощаю.
110. Мне бы хотелось, чтобы сын женился попозже, после 30 лет.
111. Руки и ноги моего сына (дочери) часто бывают очень холодными.
112. Большинство детей – маленькие эгоисты. Они совсем не думают о здоровье и чувствах своих родителей.
113. Если не отдавать моему сыну (дочери) все время и силы, то все может плохо кончиться.

114. Когда все благополучно, я меньше всего интересуюсь делами сына (дочери).
115. Мне очень трудно сказать своему ребенку «нет».
116. Меня огорчает, что мой сын (дочь) все менее нуждается во мне.
117. Здоровье моего сына (дочери) хуже, чем у большинства его (ее) сверстников.
118. Многие дети испытывают слишком мало благодарности по отношению к родителям.
119. Мой сын (дочь) не может обходиться без моей постоянной помощи.
120. Большую часть своего свободного времени сын (дочь) проводит вне дома.
121. У моего сына (дочери) очень много времени на развлечения.
122. Кроме моего сына, мне больше никто на свете не нужен.
123. У моего сына (дочери) прерывистый и беспокойный сон.
124. Нередко думаю, что слишком рано женился (вышла замуж).
125. Все, чему научился мой ребенок к настоящему моменту (в учебе, в работе или в чем-либо другом), он добился только благодаря моей постоянной помощи.
126. Делами сына (дочери) в основном занимается мой муж (жена).
127. Кончив уроки (или придя домой с работы), мой сын (дочь) занимается тем, что ему (ей) нравится.
128. Когда я вижу или представляю сына с девушкой, у меня портится настроение.
129. Мой сын (дочь) часто болеет.
130. Семья не помогает, а осложняет мою жизнь.

Питання опитувальника «Підлітки про батьків»:

Моя мать/мой отец

1. Очень часто улыбается мне.
2. Категорически требует, чтобы я усвоил(а), что могу делать, а что нет.
3. Недостаточно терпелив(а) по отношению ко мне.
4. Когда я ухожу, сам(а) решает, когда я должен (должна) вернуться.
5. Всегда быстро забывает то, что сам(а) говорит или приказывает.
6. Когда у меня плохое настроение, советует мне успокоиться или развеселиться.
7. Считает, что для меня должно существовать много правил, которые я обязан(а) выполнять.
8. Постоянно на меня кому-то жалуется.
9. Предоставляет мне столько свободы, сколько мне надо.
10. За одно и то же один раз наказывает, а другой - прощает.
11. Очень любит делать что-нибудь вместе.
12. Если поручает мне какую-нибудь работу, то считает, что я должен (должна) делать только ее, пока не закончу.
13. Начинает сердиться и возмущаться по поводу любого пустяка, который я сделал(а).
14. Могу идти куда захочу и не спрашивать у него (нее) разрешения.
15. В зависимости от моего настроения отказывается от многих своих дел.
16. Когда мне грустно, пытается развеселить и воодушевить меня.
17. Всегда настаивает на том, что за все мои проступки я должен (должна) быть наказан(а).
18. Мало интересуется тем, что меня волнует и чего я хочу.
19. Если бы мне захотелось, то я мог(ла) бы идти куда захочу каждый вечер.
20. Имеет определенные правила, но иногда соблюдает их, а иногда - нет.
21. Всегда с пониманием выслушивает мои взгляды и мнения.
22. Следит за тем, чтобы я всегда делал(а) то, что мне сказано.
23. Иногда у меня возникает ощущение, что я ему (ей) противен.

24. Позволяет мне делать практически все, что мне нравится.
25. Меняет свои решения так, как придет в голову или как ему (ей) будет удобно.
26. Часто хвалит меня за что-либо.
27. Всегда точно хочет знать, что я делаю и где нахожусь.
28. Хотел(а) бы, чтобы я стал(а) другим (другой), изменился (изменилась).
29. Позволяет мне самому (самой) выбирать себе дело по душе.
30. Иногда очень легко меня прощает, а иногда - нет.
31. Старается открыто доказать, что любит меня.
32. Всегда следит за тем, что я делаю на улице или в школе.
33. Если я сделаю что-нибудь не так, постоянно и везде говорит об этом.
34. Предоставляет мне много свободы. Редко говорит «должен» или «нельзя».
35. Очень тяжело заранее определить, как поступит, когда я сделаю что-нибудь плохое или хорошее.
36. Считает, что я должен (должна) иметь собственное мнение по каждому вопросу.
37. Всегда тщательно следит за тем, каких друзей я имею.
38. Когда его (ее) чем-то расстрою, не будет со мной говорить, пока я не начну.
39. Всегда легко меня прощает.
40. Хвалит и наказывает очень непоследовательно: иногда слишком много, а иногда слишком мало.
41. Всегда находит время для меня, когда это мне необходимо.
42. Постоянно указывает мне, как себя вести.
43. Вполне возможно, что в сущности меня ненавидит.
44. Проведение каникул я планирую по собственному желанию.
45. Иногда может обидеть, а иногда бывает добрым (доброй) и признательным (признательной).
46. Всегда откровенно ответит на любой вопрос, о чем бы я ни спросил(а).
47. Часто проверяет, все ли я убрал(а), как было велено.

48. Чувствую, что он (она) пренебрегает мною.
49. Моя комната или уголок - это моя крепость: могу убирать ее или нет, он (она) в эти вопросы не вмешивается.
50. Очень тяжело разобраться в его (ее) желаниях и указаниях.

Питання подліткового опитувальника ворожості Басса-Дарки:

1. Если я разозлюсь, я могу ударить кого-нибудь.
2. Иногда я раздражаюсь настолько, что могу бросить какой-то предмет.
3. Я легко раздражаюсь, но быстро успокаиваюсь.
4. Пока меня не попросят по-хорошему, я не выполню просьбу.
5. Мне кажется, что судьба ко мне не справедлива.
6. Я знаю, что люди говорят обо мне за спиной.
7. Я не могу удержаться от спора, если люди не согласны со мной.
8. Если я кого-то обманываю, то мне становится стыдно.
9. Мне кажется, что я могу ударить человека.
10. Когда я раздражаюсь, я хлопаю дверьми.
11. Иногда люди раздражают меня просто фактом своего присутствия.
12. Если мне не нравится какое-то правило, то хочется его нарушить.
13. Иногда меня гложет зависть, хотя я этого не показываю.
14. Я думаю, что многие люди не любят меня.
15. Я требую, чтобы люди уважали мои права.
16. Иногда мне на ум приходят мысли, которых я стыжусь.
17. Я знаю людей, которые могут довести меня до драки.
18. Иногда я выражаю гнев тем, что стучу по столу.
19. Иногда я могу взорваться как пороховая бочка.
20. Если мною пытается кто-то командовать, я поступаю ему наперекор.
21. Есть люди, к которым я испытываю ненависть.
22. Довольно много людей мне завидует.
23. Если я злюсь, я могу выругаться.

24. Люди, уваливающие от работы, должны испытывать чувство вины.
25. Если меня кто-то обидит, я могу дать сдачи.
26. Иногда я хватаю первый попавшийся под руку предмет и ломаю его.
27. Я могу нагрубить людям, которые мне не нравятся.
28. Когда со мной разговаривают свысока, мне ничего не хочется делать.
29. Я стараюсь скрывать плохое отношение к людям.
30. Иногда мне кажется, что надо мной смеются.
31. Если кто-то раздражает меня, я могу сказать всё, что о нем думаю.
32. Меня угнетает, что я мало помогаю своим родителям.
33. Если кто-то первый ударит меня, я ему отвечу тем же.
34. В споре я часто повышаю голос.
35. Я раздражаюсь из-за мелочей.
36. Того, кто корчит из себя начальника, я стараюсь поставить на место.
37. Я заслуживаю больше похвал и внимания, чем получаю.
38. У меня есть враги, которые хотели бы мне навредить.
39. Я могу угрожать, хотя и не собираюсь приводить угрозы в исполнение.
40. Я делаю много такого, о чем впоследствии жалею.

Перевірка нормальності розподілу у виборці

	Критерій Шапіро- Уїлка	Статистична значущість (p)
Нестійкість стилю виховання	0.917	< .001
Розширення сфери батьківських почуттів	0.869	< .001
Перевага в підлітку дитячих якостей	0.738	< .001
Виховна невпевненість батьків	0.936	< .001
Фобія втрати дитини	0.784	< .001
Нерозвиненість батьківських почуттів	0.858	< .001
Проекція на дитину власних небажаних якостей	0.817	< .001
Винесення конфлікту між подружжям у сферу виховання	0.761	< .001
Перевага чоловічих якостей	0.527	< .001
Перевага жіночих якостей	0.713	< .001
Потураюча гіперпротекція	0.939	< .001
Домінуюча гіперпротекція	0.972	0.011
Підвищена моральна відповідальність	0.977	0.035
Емоційне відторгнення	0.972	0.011
Жорстоке поводження	0.950	< .001
Гіпопротекція	0.958	< .001
Фізична агресія	0.895	< .001
Непряма агресія	0.918	< .001
Дратівливість	0.919	< .001
Негативізм	0.874	< .001
Образливість	0.924	< .001
Підозрілість	0.878	< .001
Вербальна агресія	0.918	< .001
Почуття провини	0.919	< .001
Позитивний інтерес	0.876	< .001
Директивність	0.973	0.013
Ворожість	0.821	< .001
Автономність	0.972	0.011
Непоследовність	0.931	< .001

Значення кореляцій та їх значущість між ознакою «Фізична агресія» та
шкалами АСВ

		Фізична агресія
Ігнорування потреб дитини	Коефіцієнт Спірмена	0.299
	Статистична значущість(p)	< .001
Надмірність вимог-заборон	Коефіцієнт Спірмена	0.322
	Статистична значущість(p)	< .001
Мінімальність санкцій	Коефіцієнт Спірмена	-0.316
	Статистична значущість(p)	< .001
Нерозвиненість батьківських почуттів	Коефіцієнт Спірмена	0.347
	Статистична значущість(p)	< .001
Проекція на дитину власних небажаних якостей	Коефіцієнт Спірмена	0.257
	Статистична значущість(p)	0.004
Винесення конфлікту між подружжям у сферу виховання	Коефіцієнт Спірмена	0.219
	Статистична значущість(p)	0.015
Перевага жіночих якостей	Коефіцієнт Спірмена	0.293
	Статистична значущість(p)	< .001
Підвищена моральна відповідальність	Коефіцієнт Спірмена	0.204
	Статистична значущість(p)	0.023
Емоційне відторгнення	Коефіцієнт Спірмена	0.262
	Статистична значущість(p)	0.003

		Фізична агресія
Жорстоке поводження	Коефіцієнт Спірмена	0.311
	Статистична значущість(p)	< .001
Гіпопротекція	Коефіцієнт Спірмена	0.308
	Статистична значущість(p)	< .001

Значення кореляцій та їх значущість між ознакою Непряма агресія та
шкалами АСВ

		Непряма агресія
Гіперпротекція	Коефіцієнт Спірмена	0.201
	Статистична значущість(p)	0.026
Ігнорування потреб дитини	Коефіцієнт Спірмена	0.303
	Статистична значущість(p)	< .001
Надмірність вимог-обов'язків	Коефіцієнт Спірмена	-0.247
	Статистична значущість(p)	0.006
Недостатність вимог-обов'язків дитини	Коефіцієнт Спірмена	0.434
	Статистична значущість(p)	< .001
Надмірність вимог-заборон	Коефіцієнт Спірмена	0.349
	Статистична значущість(p)	< .001
Надмірність санкцій	Коефіцієнт Спірмена	0.206

		Непряма агресія
	Статистична значущість(p)	0.022
Нестійкість стилю виховання	Коефіцієнт Спірмена	0.220
	Статистична значущість(p)	0.014
Перевага в підлітку дитячих якостей	Коефіцієнт Спірмена	0.309
	Статистична значущість(p)	< .001
Фобія втрати дитини	Коефіцієнт Спірмена	0.230
	Статистична значущість(p)	0.010
Нерозвиненість батьківських почуттів	Коефіцієнт Спірмена	0.358
	Статистична значущість(p)	< .001
Проекція на дитину власних небажаних якостей	Коефіцієнт Спірмена	0.343
	Статистична значущість(p)	< .001
Винесення конфлікту між подружжям у сферу виховання	Коефіцієнт Спірмена	0.216
	Статистична значущість(p)	0.016
Перевага чоловічих якостей	Коефіцієнт Спірмена	0.219
	Статистична значущість(p)	0.014
Перевага жіночих якостей	Коефіцієнт Спірмена	0.342
	Статистична значущість(p)	< .001
Потураюча гіперпротекція	Коефіцієнт Спірмена	0.211
	Статистична значущість(p)	0.019
Домінуюча гіперпротекція	Коефіцієнт Спірмена	0.328

		Непряма агресія
	Статистична значущість(p)	< .001
Підвищена моральна відповідальність	Коефіцієнт Спірмена	0.275
	Статистична значущість(p)	0.002
Емоційне відторгнення	Коефіцієнт Спірмена	0.300
	Статистична значущість(p)	< .001
Жорстоке поводження	Коефіцієнт Спірмена	0.290
	Статистична значущість(p)	0.001
Гіпопротекція	Коефіцієнт Спірмена	0.342
	Статистична значущість(p)	< .001

Значення кореляцій та їх значущість між ознакою Дратівливість та
шкалами АСВ

		Дратівливість
Потурання	Коефіцієнт Спірмена	0.266
	Статистична значущість(p)	0.003
Ігнорування потреб дитини	Коефіцієнт Спірмена	0.271
	Статистична значущість(p)	0.002
Недостатність вимог-обов'язків дитини	Коефіцієнт Спірмена	0.390

		Дратівливість
	Статистична значущість(p)	< .001
Надмірність вимог-заборон	Коефіцієнт Спірмена	0.313
	Статистична значущість(p)	< .001
Нестійкість стилю виховання	Коефіцієнт Спірмена	0.217
	Статистична значущість(p)	0.016
Розширення сфери батьківських почуттів	Коефіцієнт Спірмена	0.234
	Статистична значущість(p)	0.009
Перевага в підлітку дитячих якостей	Коефіцієнт Спірмена	0.232
	Статистична значущість(p)	0.009
Нерозвиненість батьківських почуттів	Коефіцієнт Спірмена	0.382
	Статистична значущість(p)	< .001
Проекція на дитину власних небажаних якостей	Коефіцієнт Спірмена	0.213
	Статистична значущість(p)	0.017
Перевага жіночих якостей	Коефіцієнт Спірмена	0.349
	Статистична значущість(p)	< .001
Потураюча гіперпротекція	Коефіцієнт Спірмена	0.292
	Статистична значущість(p)	< .001
Домінуюча гіперпротекція	Коефіцієнт Спірмена	0.351
	Статистична значущість(p)	< .001
Підвищена моральна відповідальність	Коефіцієнт Спірмена	0.290
	Статистична значущість(p)	0.001

		Дратівливість
Емоційне відторгнення	Коефіцієнт Спірмена	0.282
	Статистична значущість(p)	0.002
Жорстоке поводження	Коефіцієнт Спірмена	0.279
	Статистична значущість(p)	0.002
Гіпопротекція	Коефіцієнт Спірмена	0.289
	Статистична значущість(p)	0.001

Значення кореляцій та їх значущість між ознакою «Негативізм» та
шкалами АСВ

		Негативізм
Гіперпротекція	Коефіцієнт Спірмена	0.298
	Статистична значущість(p)	< .001
Потурання	Коефіцієнт Спірмена	0.300
	Статистична значущість(p)	< .001
Ігнорування потреб дитини	Коефіцієнт Спірмена	0.453
	Статистична значущість(p)	< .001
Недостатність вимог-обов'язків дитини	Коефіцієнт Спірмена	0.438
	Статистична значущість(p)	< .001
Надмірність вимог-заборон	Коефіцієнт Спірмена	0.505
	Статистична значущість(p)	< .001

		Негативізм
Надмірність санкцій	Коефіцієнт Спірмена	0.448
	Статистична значущість(p)	< .001
Мінімальність санкцій	Коефіцієнт Спірмена	-0.265
	Статистична значущість(p)	0.003
Нестійкість стилю виховання	Коефіцієнт Спірмена	0.317
	Статистична значущість(p)	< .001
Розширення сфери батьківських почуттів	Коефіцієнт Спірмена	0.411
	Статистична значущість(p)	< .001
Перевага в підлітку дитячих якостей	Коефіцієнт Спірмена	0.256
	Статистична значущість(p)	0.004
Фобія втрати дитини	Коефіцієнт Спірмена	0.270
	Статистична значущість(p)	0.002
Нерозвиненість батьківських почуттів	Коефіцієнт Спірмена	0.478
	Статистична значущість(p)	< .001
Проекція на дитину власних небажаних якостей	Коефіцієнт Спірмена	0.424
	Статистична значущість(p)	< .001
Винесення конфлікту між подружжям у сферу виховання	Коефіцієнт Спірмена	0.414
	Статистична значущість(p)	< .001
Перевага чоловічих якостей	Коефіцієнт Спірмена	0.202
	Статистична значущість(p)	0.025

		Негативізм
Перевага жіночих якостей	Коефіцієнт Спірмена	0.332
	Статистична значущість(p)	< .001
Потураюча гіперпротекція	Коефіцієнт Спірмена	0.290
	Статистична значущість(p)	0.001
Домінуюча гіперпротекція	Коефіцієнт Спірмена	0.546
	Статистична значущість(p)	< .001
Підвищена моральна відповідальність	Коефіцієнт Спірмена	0.514
	Статистична значущість(p)	< .001
Емоційне відторгнення	Коефіцієнт Спірмена	0.549
	Статистична значущість(p)	< .001
Жорстоке поводження	Коефіцієнт Спірмена	0.577
	Статистична значущість(p)	< .001
Гіпопротекція	Коефіцієнт Спірмена	0.544
	Статистична значущість(p)	< .001

Значення кореляцій та їх значущість між ознакою «Образливість» та
шкалами АСВ

		Образливість
Гіперпротекція	Коефіцієнт Спірмена	0.217
	Статистична значущість(p)	0.015
Недостатність вимог-обов'язків дитини	Коефіцієнт Спірмена	0.433
	Статистична значущість(p)	< .001
Надмірність вимог-заборон	Коефіцієнт Спірмена	0.457
	Статистична значущість(p)	< .001
Нестійкість стилю виховання	Коефіцієнт Спірмена	0.342
	Статистична значущість(p)	< .001
Фобія втрати дитини	Коефіцієнт Спірмена	0.222
	Статистична значущість(p)	0.013
Проекція на дитину власних небажаних якостей	Коефіцієнт Спірмена	0.331
	Статистична значущість(p)	< .001
Винесення конфлікту між подружжям у сферу виховання	Коефіцієнт Спірмена	0.344
	Статистична значущість(p)	< .001
Перевага чоловічих якостей	Коефіцієнт Спірмена	0.244
	Статистична значущість(p)	0.006
Перевага жіночих якостей	Коефіцієнт Спірмена	0.378
	Статистична значущість(p)	< .001
Потураюча гіперпротекція	Коефіцієнт Спірмена	0.278

		Образливість
	Статистична значущість(p)	0.002
Домінуюча гіперпротекція	Коефіцієнт Спірмена	0.434
	Статистична значущість(p)	< .001
Підвищена моральна відповідальність	Коефіцієнт Спірмена	0.424
	Статистична значущість(p)	< .001
Емоційне відторгнення	Коефіцієнт Спірмена	0.456
	Статистична значущість(p)	< .001
Жорстоке поводження	Коефіцієнт Спірмена	0.421
	Статистична значущість(p)	< .001
Гіпопротекція	Коефіцієнт Спірмена	0.426
	Статистична значущість(p)	< .001
Ігнорування потреб дитини	Коефіцієнт Спірмена	0.338
	Статистична значущість(p)	< .001

Значення кореляцій та їх значущість між ознакою «Підозрілість» та шкалами АСВ

		Підозрілість
Гіперпротекція	Коефіцієнт Спірмена	0.281
	Статистична значущість(p)	0.002
Потурання	Коефіцієнт Спірмена	0.332

		Підозрілість
	Статистична значущість(p)	< .001
Ігнорування потреб дитини	Коефіцієнт Спірмена	0.237
	Статистична значущість(p)	0.008
Недостатність вимог-обов'язків дитини	Коефіцієнт Спірмена	0.402
	Статистична значущість(p)	< .001
Надмірність вимог-заборон	Коефіцієнт Спірмена	0.376
	Статистична значущість(p)	< .001
Надмірність санкцій	Коефіцієнт Спірмена	0.263
	Статистична значущість(p)	0.003
Нестійкість стилю виховання	Коефіцієнт Спірмена	0.332
	Статистична значущість(p)	< .001
Розширення сфери батьківських почуттів	Коефіцієнт Спірмена	0.211
	Статистична значущість(p)	0.018
Виховна невпевненість батьків	Коефіцієнт Спірмена	0.276
	Статистична значущість(p)	0.002
Фобія втрати дитини	Коефіцієнт Спірмена	0.325
	Статистична значущість(p)	< .001
Нерозвиненість батьківських почуттів	Коефіцієнт Спірмена	0.288
	Статистична значущість(p)	0.001
Проекція на дитину власних небажаних якостей	Коефіцієнт Спірмена	0.290
	Статистична значущість(p)	0.001

		Підозрілість
Винесення конфлікту між подружжям у сферу виховання	Коефіцієнт Спірмена	0.348
	Статистична значущість(p)	< .001
Перевага жіночих якостей	Коефіцієнт Спірмена	0.273
	Статистична значущість(p)	0.002
Потураюча гіперпротекція	Коефіцієнт Спірмена	0.367
	Статистична значущість(p)	< .001
Домінуюча гіперпротекція	Коефіцієнт Спірмена	0.484
	Статистична значущість(p)	< .001
Підвищена моральна відповідальність	Коефіцієнт Спірмена	0.445
	Статистична значущість(p)	< .001
Емоційне відторгнення	Коефіцієнт Спірмена	0.424
	Статистична значущість(p)	< .001
Жорстоке поводження	Коефіцієнт Спірмена	0.397
	Статистична значущість(p)	< .001
Гіпопротекція	Коефіцієнт Спірмена	0.381
	Статистична значущість(p)	< .001

Значення кореляцій та їх значущість між ознакою «Почуття провини»
та шкалами АСВ

		Почуття провини
Гіперпротекція	Коефіцієнт Спірмена	0.326
	Статистична значущість(p)	< .001
Потурання	Коефіцієнт Спірмена	0.290
	Статистична значущість(p)	0.001
Ігнорування потреб дитини	Коефіцієнт Спірмена	0.265
	Статистична значущість(p)	0.003
Недостатність вимог-обов'язків дитини	Коефіцієнт Спірмена	0.237
	Статистична значущість(p)	0.008
Надмірність вимог-заборон	Коефіцієнт Спірмена	0.335
	Статистична значущість(p)	< .001
Нестійкість стилю виховання	Коефіцієнт Спірмена	0.280
	Статистична значущість(p)	0.002
Розширення сфери батьківських почуттів	Коефіцієнт Спірмена	0.298
	Статистична значущість(p)	< .001
Виховна невпевненість батьків	Коефіцієнт Спірмена	0.205
	Статистична значущість(p)	0.022
Фобія втрати дитини	Коефіцієнт Спірмена	0.221
	Статистична значущість(p)	0.014
Нерозвиненість батьківських почуттів	Коефіцієнт Спірмена	0.236

		Почуття провини
	Статистична значущість(p)	0.008
Винесення конфлікту між подружжям у сферу виховання	Коефіцієнт Спірмена	0.231
	Статистична значущість(p)	0.010
Перевага жіночих якостей	Коефіцієнт Спірмена	0.285
	Статистична значущість(p)	0.001
Потураюча гіперпротекція	Коефіцієнт Спірмена	0.299
	Статистична значущість(p)	< .001
Домінуюча гіперпротекція	Коефіцієнт Спірмена	0.419
	Статистична значущість(p)	< .001
Підвищена моральна відповідальність	Коефіцієнт Спірмена	0.389
	Статистична значущість(p)	< .001
Емоційне відторгнення	Коефіцієнт Спірмена	0.322
	Статистична значущість(p)	< .001
Жорстоке поводження	Коефіцієнт Спірмена	0.296
	Статистична значущість(p)	< .001
Гіпопротекція	Коефіцієнт Спірмена	0.277
	Статистична значущість(p)	0.002